

63.4 курс
Н31

Насиров Т.А., Амиракулов О.М.

**КУРШАП - ТОО СУУСУ
МОЛ АККАН ДАРЫЯ**

Ош – 2005

Формуляр книги

467291
Насиров Т.А.
суусу
10e

634кч/13
Н31

КР

~~Кыргыз Республикасы
Ош облусунун Ош шаарында
КУРШАП
айыл-Эмгектин
КЭНТ-0200200710022
Ош облусунун Республика
Ош шаарында
КУРШАП - АТ
Укук бөлүмү - Укук
3. 1. 06
6.~~

Насиров Т.А., Амиракулов О.М.

КУРШАП - ТОО СУУСУ МОЛ АККАН ДАРЫЯ

ОШСКАЯ
ОБЛАСТНАЯ БИБЛИОТЕКА
ИНВ № 467291

Ош - 2005

ИНФОРМАЦИОННО-
КЛАССИФИКАЦИОННЫЙ ОТДЕЛ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
ТАРЫХ ФАКУЛЬТЕТИНИН
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ
БАСМАГА СУНУШТАГАН 06.12.2005-Ж.

Рецензентер: Тарых илиминин кандидаты, доцент К.Ж. Малтаев
Тарых илиминин кандидаты, доцент Э.А.Авазов

Эмгекте археологиялык, этнографиялык материалдардын жана жазма булактардын негизинде Куршаб өрөөнүнүн байыркы доордон –XX к. биринчи чейрегине чейинки тарыхый-маданий өнүгүүсү чагылдырылган. «Куршап» гидро-топонимин мааниси жана кыргыз эллин түзгөн бир даар уруулар жөнүндө баяндайт.

Терүүгө 07.12.2005-ж. берлди. Басууга 12.12.2005-ж. жол коюлду.
Формат 60 x 84 1/16 көлөмү 2,25 б.т. нускасы 400
Буюртма 100

ББК

Ош шаары, Курманжан датка көчөсү-209, ОсОО «Журналист»

КИРИШҮҮ

Кыргыз элинин тарыхын изилдөөдө анын кээ бир аймактарын өз алдынча бөлүп алып иликтөө актуалдуу маселе болуп саналат. Бул багытта караганда Куршап өрөөнүнүн тарыхый өнүгүүсүн иликтөө жалпы кыргыз тарыхындагы кээ бир ак тактарды жоюга алып келээри шексиз.

2005-жылдын 24-марттагы элдик революциялык мезгилде коомдук өнүгүүнүн багыттарын аныктоодо тарыхый илиминин мааниси артып барат. Миңдеген жылдар бою жыйнап келген адамзат тажрыйбасын жалпылоо менен, өткөнгө сарасеп салып, андан тийиштүү сабактарды алып, тарых илими бүгүнкү күндүн жана келечек өнүгүүнүн жолдорун аныктайт. Ошону менен бирдикте, эркин, эгемендүү Кыргызстандын келечектеги инсанын тарбиялоого жана коомдун рухий дөөлөттөрүн артылуусуна шарт түзөт.

Миңдеген жылдар алдын төмөнкү палеолит (б.з.ч. 400-300 миң жыл алдын) доорунда алгачкы адамдар жашай башташат. Андан бери бир муун менен экинчи муун алмашылды. Маданияттар өзгөрүлүп турду. Алардын издери- археологиялык эстеликтер дале сакталып турат.

Окурмандарга сунуш кылынуучу "Куршап-Тоо суусу мол аккан дарыя" деген эмгекте кыргыз элинин өткөнкү өнүгүүсү Куршап оазисинин таржымалында чагылдырылат. Анын тарыхый өнүгүүсү Фергана өрөөнү, Кыргызстан, Борбордук Азия жана дүйнөлүк тарыхый процесстер менен биримдикте каралат.

Куршап өрөөнүндөгү этногенез процесстери, анда жашаган кыргыз, өзбек, орус жана башка элдердин этникалык карым-катнаштарын чагылдырат.

Жазма булактарга таянсак кыргыздардын 2200 жылдык тарыхы бар. Ушул эмгек Куршап өрөөнүндөгү археологиялык табылгаларга, байыркы кытай, грек, орто кылымдагы араб, перс жаңы жана соңку тарых мезгилиндеги орус жана европалык жазма булактарга таянуу менен жазылды.

Куршап өрөөнүнүн эстеликтери В.В. Бартольддун, А.Н. Бернштамдын, Ю.А. Заднепровскийдин, Ө.Караевдин ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган. Орто кылым мезгилиндеги Куршап жөнүндөгү маалыматтар араб, перс жазма булактарда баяндалат.

Мына ошондуктан, авторлор өрөөндүн тарыхын биринчиден, андагы археологиялык эстеликтердин мисалында аныктоону, экинчиден, жазма маалыматтардын негизинде коңшу Фергана жана Борбордук Азия тарыхынын тутумунда кароону максат кылышты.

Куршап өрөөнү Отузадыр, Төөчү, Өзгөн, Кемпирабат жана Жаманадыр дөңсөөлөрүнүн аралыгында жайгашкан. Аянты 40 км. квадраттан көбүрөөк, узундугу 50 км., туурасы 30-35 км. келет. Деңиз деңгээлинен 950 м. бийиктикте жайгашкан. Түндүк-батышка карай 3⁰ градуска чейин жантайынкы келет. Ал Куршап, Кара-Тарык жана Карадарыя дарыяларынын өрөөндөрүнүн айланасында орун алган. Кыш айы мелүүн, жай мезгили ыссык келет. Январь айынын орточо температурасы -4 °С дан – 5⁰ С га

чейин, июль +28⁰+30⁰ С⁰ га чейин болот. Нымдуулугу жылына 300-350 мм. чейин жетет¹.

Учурда Куршаб өрөөнүндө 4 айыл өкмөтү жайгашкан. Куршаб айыл өкмөтүнүн жалпы жер аянты 28,6 миң га. Калктын саны 18 918 адам, кожолуктун саны 3399 үй-бүлөөнү түзөт. Калк жайгашкан аймактары үчөө: Куршаб, Шагым, Эрдик. Өзгөн шаарынан 14 км., Ош шаарынан 54 км., темир жол бекетинен 30 км., Ош аэропортунан 60 км. аралыкта жайгашкан. Куршаб айыл өкмөтү аркылуу Бишкек-Ош автомагистралы өткөн. Борбору Куршаб айылы болуп саналат. Куршаб жана Кайнар совхоздорунун биригүүсүнүн натыйжасында 1996-жылы 4-майда Куршаб айыл өкмөтү түзүлгөн. Бул айыл өкмөтү түндүк-чыгышынан Кароол, түштүк-батышынан Кызылоктябрь, түштүк-чыгышынан Жалпакташ айыл өкмөттөрү менен чектешет.

Өрөөндүн археологиялык эстеликтери XIX кылымдын аяк ченинен баштап гана изилдене баштады. Түштүк Кыргызстандагы эстеликтерди изилдөөнү А.П. Федченко баштаган. Ал 1871-жылы Ош шаарынын байыркы эстеликтерин жана Өзгөн шаар-чалдыбарын иликтей². Фергана өрөөнүнүн археологиялык эстеликтерин изилдөөгө Петербургдук профессор Н.И. Веселовский өз салымын кошту. 1885-жылы Аксыкент, Касан жана Өзгөн шаар-чалдыбарларына чалгындоону жана 30 мүрзө-коргондорду казган³. Н.И. Веселовский Орто Азия жана Фергана өрөөнүндө алгачкы жолу чыныгы илимий изилдөө иштерин алып барган десек болот. Өзгөндүн археологиялык жана архитектуралык эстеликтери 1885-жылы Н.А. Северцовдин көңүлүн бурат⁴.

Кыргызстандын, өзгөчө Өзгөн оазисинин эстеликтерин изилдөө Совет бийлигинин орношу менен башталат. Бул мезгилден баштап тарыхый археологиялык эстеликтерди эсепке алуу, коргоо, сактоо жана изилдөө иштери ырааттуу жүргүзүлө баштайт. 1920-жыл Туркестанкий комитет по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы (Туркомстарис 1924-1928-гг. Средазкомстарис⁵) түзүлүшү менен тарыхый эстеликтерди иликтөө кызуу улантылат.

Б.П. Денике жана Б.Н. Засыпкин жетектеген Фергана археологиялык экспедициясы 1924-жылы Өзгөн шаарынын аймагындагы илгерки эстеликтерди иликтешет⁶.

20-30-жылдары Кыргызстанды археологиялык жактан изилдөөгө М.Е. Массон ири салымын кошкон. Ал эрте орто кылымына таандык шаар-чалдыбарларды жана кыштакчаларды Чу, Талас дарыя жээктеринен жана Түштүк Кыргызстандын өрөөндөрүн иликтеген. 1927-жылы Өзгөн шаарында археологиялык иликтөөлөрдү жүргүзгөн. Орто кылымдык Өзгөн шаар чалдыбарынын топографиясы түзүлүп, анын схематикалык планы иштелип чыккан. Нумизматикалык жана археологиялык материалдар чогултулган.

¹ Энциклопедия Ошской области. Бишкек: 1986 г. с 103-104.

² Федченко А.П. Путешествие в Туркестан М. 1950.

³ Заднепровский Ю.А. Основные этапы древней истории г. Оша и Ошского оазиса //Ош –3000. Юбилей века: документы, выступления. Бишкек: 1997 с. 32-46

⁴ Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю. М. 1947.

⁵ История Киргизской ССР. Том. 1 Фрунзе Кыргызстан 1984. с. 31

⁶ Известия Средазкомстариса 1926, Денке Б.П. Искусство Средней Азии. М. 1927.

Мавзолейдин түндүк бөлүгүндөгү аркадагы жазуулар окулган жана түштүк мавзолейдин курулган мезгили аныкталган. Бул жөнүндө М.Е. Массон төмөндөгүдөй жазат: "Ферганадагы Оштон Кашкарга баруучу жандуу соода жолдо жайгашкан Узкент, X-XI кк. бай шаардык административдик пункт болгон. Канатташ жайгашкан жарым-жартылай бузулган мунара жана 3 күмбөз өткөндөгү феодалдык мезгилден, биздин күндөргө чейин сакталып турат. Түштүк мавзолейде эки убакыт 582-жыл, анда 2 ай көрсөтүлгөн. Туркестан археологияны сүйүүчүлөр кружогу тарабынан 1897-жылы туура эмес маалымат берилген. – 1186-7 ж. - туурасы 1187 ж. Экинчиси – май айы 1186-жыл" деп 1927-жылы М.Е. Массон тарабынан окулат. Активдүү басмачылык кыймылы жана шаты табууга мүмкүнчүлүк болбогондуктан, М.Е. Массон кийинки жазууну алыстан туруп окуган: "Төртүнчү раби-1 айынын үчүнчү күнү 547-жылы (1152-ж. ортосу). Ал эми араб жазуусунда түрк Тогрул Кара-Хакан Хусейн Хасан уулу Али уулу" деген караханид башкаруучусунун ысымын аныктайт⁷.

М.Е. Массондун кыргыз археологиясына сиңирген эмгегин жогору баалообуз зарыл. Анткени ал алгачкылардан болуп археологиялык эстеликтерди даректүү жазма жана археологиялык табылгалар менен айкалыштыра алгандыгында болуп саналат. Кыргызстандын тарых илимине археология, этнография жана культурологиялык таануунун даңкталышына А.Н. Бернштам зор эмгек жасады. Өзгөчө белгилей кетүүчү жагдай, анын бир канча эмгектеринен башкасы, бардык илимий иштери бүт бойдон Кыргызстан тарыхына арналды. 1944-жылы СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалы жана СССР Илимдер академиясынын материалдык маданият тарыхый институту менен бирдикте Түндүк жана Түштүк Кыргызстандын аймактары археологиялык жактан дээрлик изилдене электигин эске алуу менен А.Н.Бернштамдын жетекчилигинде Тянь-Шань-Алай археологиялык экспедициясын уюштурулат. Кыргызстандын бийик тоолуу Атбашы, Арпа, Аксай, Нарын жана Алабука дарыя дельталарында, Кетментөбө, Алай өрөөндөрүндө, Чаткал жана Фергана тоо кыркаларынын тоо этектеринде жайгашкан көрүнүктүү байыркы эстеликтерди чалгындоо жана аларга кеңири археологиялык казууларды жүргүзүү экспедициянын негизги максаты болчу.

"1944-жылы экспедиция тарабынан Өзгөн, Карадарыя аймактары изилденип, Өзгөндөн Ош шаарына чейинки, Оштон түштүккө карай Гүлчө аркылуу Алай өрөөнүнө чейинки жолдордогу эстеликтер иликтөөгө алынды. 1945-жылы Тянь-Шаньда (Арпа, Нарын) иликтөө менен бирдикте түштүктө, Өзгөнгө өзгөчө көңүл бурулду, аны казууда Мамлекеттик Эрмитаж катышты". деп жазат А.Н.Бернштам. Өзгөндөгү казуу иштери 1946-жылы дагы улантылгандыгын автор белгилеп кеткен⁸. Албетте, даанышман окумуштуу

⁷ Массон М.Е., Горячева В.Д. Бурана: История изучения городища и его архитектурных памятников – Фрунзе: Илим. 1985 с.35

⁸ Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. МИА №26 М.-Л. 1952 г.

Куршаб өрөөнүндөгү түздүктөрдөгү дөбөлөргө көңүл бурган, аларды мүрзө-дөбөлөр деген пикирге келгендиги жөнүндө Ю.А. Заднепровский билдирет⁹.

XX-кылымдын 50-жылдарында Өзгөн жана Карадарыя оазистеринен античтик шаар борборлоруна тийешелүү болгон Шоробашат, Дөңбулак жана башка шаар-чалдыбарлары аныкталат¹⁰. Куршаб өрөөнүндөгү археологиялык эстеликтери жөнүндө Ю.А.Заднепровскийдин эмгектеринде баяндалат.

“1954-жылы улуттук бөлүштүрүү болгонго чейин Кыргызстандын курамында болгон Өзбек ССРнин Анжиян областынын территориясындагы коло кылымындагы Дальверзин турак-жайында кайгуул чуңкурчаларды казуулар жүргүзүлдү...”¹¹ Өзгөн оазисиндеги Шоробашат шаар-чалдыбарын изилдөө башталды. Өзгөн шаарынан 5 км. чыгышта жайгашкан Дөңбулак шаар-чалдыбарынан табылган керамикасынын негизинде шоробашат мезгилинен орто кылымга чейинки стратиграфиялык шкаласын аныктоого мүмкүн болду. 1953-жылы орто кылымдык Өзгөндө казуу иштери улантылды... Каражар жана каракулжа мүрзөлөрүнүн ону казылды... Өзгөн, Куршаб жана башка райондордон бир нече жаңы эстеликтер табылды¹². Түштүк кыргыз отряды беш жылдын ичинде Карадарыя өрөөнүнүн бассейниндеги: Яссы, Каракулжа, Тар дарыялары, Алайкуу, Куршаб, Өзгөн, Мырзаке, Совет, Эски-Ноокат, Баткен жана Лейлек аймактарындагы археологиялык эстеликтер иликтеди. Биздин заманга чейинки I миң жылдыктын аягынан – б.з. XIV-XVI-кк. таандык 70 тен ашуун кыштакчалар иликтөөгө алынды. Көпчүлүк эстеликтердин жер үстүндөгү материалдары жыйналып, жана бир катар шаар-чалдыбарларынын көз өлчөмүндөгү планы алынды. Көптөгөн эстеликтер фото сүрөткө тартылган. Кыштакчалардан сырткары 80 мүрзө жана кургандардын топтому ачылган¹³.

Ю.А. Заднепровский тарабынан Куршаб өрөөнүнөн бир катар археологиялык эстеликтер аныкталат.Алсак:

- I. Дөбөлөр топтому. Алар Карадарыя дарыясынын сол жак жээгинде Өзгөндүн түштүк батышта, Ош-Өзгөн автожолунун эки жагында тең орун алышкан. Жарым шар түрүндөгү, бийиктиги 5-6 м. келген дөңсөөлөр. Булар мүмкүн байыркы турак-жайлар болсо керек.
- II. Түндүк Куршаб II шаар- чалдыбары

Карадарыя дарыясынын сол жээги, Куршаб айылынын түндүк чыгышынан орун алган. Ал үч бурчтук формада болуп, өлчөмү 150X180 м. батыштан чыгышка карай созулуп жатат. Экинчи тектирде жайгашкан батыш жана чыгыш жагында терең аңдар менен курчалган. Кируу жагы түштүк-чыгышта жайгашкан. Жер үстүндөгү материалдары даана түшүнүк бербейт.

⁹ Бернштам А.Н. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии по материалам Большого Чуйского канала. Фрунзе. 1943(№1, 2, 62, 83, 84, 85). Заднепровский Ю.А. Археологические памятники Южных районов Ошской области. Фрунзе 1960, с. 151.

¹⁰ Заднепровский Ю.А. Археологические работы в Южной Киргизии. КСИЭ вып. XXVI 1964, с 75-81.

¹¹ Заднепровский Ю.А. Дальверзинское селище КСИИМК, вып. 69, 1957. История Узбекской ССР 2-е издание. Т. 1. 1955. С. 30.

¹² Заднепровский Ю.А. Археологические памятники... Фрунзе с. 7

¹³ Заднепровский Ю.А. Археологические памятники... с.8

Дөбө топтомдору б.з.ч. I-к. – б.з. I –кк. таандык. Алар Түндүк Куршаб II шаар-чалдыбарынын батыш тарабынан Ленинск (Куршаб) айылына чейинки аралыкта, Өзгөн-Ош автожолунун түндүк тарабынан орун алган. Бир дөбө Түндүк Куршаб I шаар-чалдыбарынын жанындагы бак ичинде жайгашкан. Жер үстүндөгү материал –кызыл түстөгү ангобдолгон керамика.

- III. Түндүк Куршаб I шаар чалдыбары б.з.ч. I-к. – б.з. I –к. таандык. Ал Ленинск айылынын түндүк чыгышында жана Түндүк –Куршаб II шаар-чалдыбарынын түндүк-батышында, Карадарыя жана Куршаб дарыяларынын аралыгындагы түздүктөрдүн аралыгында жайгашкан. Шаар чалдыбары түз тик бурчтук формасында туруп, өлчөмү 250X200 м., бурчтары жарым кесилишине туура келет. Үстүртөн караганда кең дубалдары, айрыкча бурчтарындагы кароол дубалдары даана байкалат. Чыгыш тараптагы дубалдын ортолугунда чоң көлөмдөгү мунаранын орду байкалат, мүмкүн ал цитадель (башкаруучунун имараты) болушу мүмкүн, дубалдын сырткы жагы боюнча аң казылган. 1956-жылы жер казуу учурунда коргонуу чебинин дубалдары бузулган.
- IV. Ленинск дөбөлөр тобу. Алар Ленинск айылынын аймагынан орун алган.
- V. Кызыл-Сеңир дөбөсү. Кызыл-Сеңир айылынын түштүк четинде орун алып, анын үстүнө үй салынган.
- VI. Жети курган. Куршаб дарыясынын оң жана сол жээктеринен орун алган¹⁴.

Түндүк Куршаб I шаар чалдыбары Кызылоктябрь айыл өкмөтүнүн аймагында жайгашкан. 1956-жылы бул эстеликти Ю.А. Заднепровский изилдеген. Археолог аны Түндүк Куршаб I шаар чалдыбары деп атаган. Андан кийин 1967-жылы ушул эле шаар чалдыбарды Д.Ф.Винник казган. Анын казуусу көрсөткөндөй, эстелик эки маданий катмардан турат. Төмөнкү маданий катмардан кечки коло кылымыдагы чуст маданиятына мүнөздүү материалдар табылган. Үстүнкү маданий катмардан шоробашат маданиятына тийешелүү материалдар алынып, б.з.ч. IV-I кк.га таандыкталган¹⁵.

¹⁴ Заднепровский Ю.А. Археологические памятники... с. 151-152

¹⁵ Винник Д.Ф. Работы в Узгенском оазисе. АО. 1969 М. 1970.

БАЙЫРКЫ КУРШАБ

Фергана өрөөнүндө антропогенез процесси байыркы таш доорунда, мындан, б.з.ч. 800-400 миң жыл илгери башталган. Азыркы Баткен областынын Хайдаркен айылынын батыш аймагындагы Селүңкүр үңкүрүнөн төмөнкү палеолит дооруна таандык байыркы адамдардын тургун жайы аныкталган. Бул тургун жайдан сай таштан жасалган куралдар жана жаныбарлардын сөөктөрү табылган. Мындан сырткары бир нече эркек жана аялдарга тийешелүү адам сөөктөрү табулуусу Орто Азия чөлкөмүндөгү археологиялык сенсация болду. Антропологдордун пикири боюнча ал сөөктөр архантропторго таандык¹⁶. Бул мезгилдин адамдары аңчылык жана жыйноочулук менен кесиптенишкен.

Ортоңку палеолит дооруна (б.з.ч. 100-40 миң жыл) мүнөздүү таш куралдар Ош шаарынын чыгыш тарабында жайгашкан Мырзалым тепеден жана Баткен областындагы Капчыгай жергесинен табылган¹⁷. Ал учурдагы неандарталецтер таштан эмгек куралдарын жасоону абдан өздөштүрүшкөн. Алсак, таштан: найза, бычак, кескич, сөөктөн: шибегежасоону билишкен. Эң негизгиси отту жасалма түрдө алууну өздөштүрүшкөн. Үңкүрлөрдө, таш касабаларынын алдында (грот) жашашкан. Алгачкы жолу каза болгон Адамды жерге көмүү салты байкалат. Бул болсо илимпоздорго мустье доорунда эле диний түшүнүктөрдүн жаралгандыгы жөнүндө маалымат берет.

Жогорку палеолит доорунда (б.з.ч. 40-10 миң жыл) неандарталецтер жер жүзүнөн жоролуп, анын ордуна *homo sapiens* пайда болот. Жер шаарында рассалык (негроид, европоид, монголоид) өзгөчөлүккө ээ адамдар тобу жашай башташат. Кроманьон адамы келечектеги материалдык жана рухий маданияттын тарыхый өнүгүүсүн шарттаган. Күнделүк жашоого зарыл болгон эмгек куралдардын баардык түрлөрүн: таштан, сөөктөн, жыгачтан жасоону өздөштүрүшкөн. Териен кийим-кечени жасоону жана үй курууну өздөштүрүшкөн. Аңчылык жана жыйноочулук – жашоонун булагы болгон.

Кызылоктябрь шаар - чалдыбарын казуу учурунда Ю.А. Заднепровский бир нече оттук таш тапкан. Орто Азия палеолити боюнча белгилүү археолог В.А.Рановдун пикирине караганда Кызылоктябрь эстелигинен табылган оттук таштар б.з.ч. 150-50 миң жыл алдын өкүм сүргөн мустье дооруна мүнөздүү¹⁸.

Фергана өрөөнүнөн ортоңку таш кылымына тиешелүү (мезолит б.з.ч. IX-VI миң жылдыктар) эстеликтерге Селүңкүр үңкүрүнүн үстүнкү маданий катмары, Хайдаркен өрөөнүндөгү Обишир жана Ташкөмүр үңкүрлөрү кирет. Г.Ф. Коробкованын пикирине караганда Ферганада шарттуу түрдө

¹⁶ Исламов У.И. Первая нижнепалеолитическая пещерная стоянка Ферганской долины

//Общественные науки в Узбекистане. Ташкент. 1964 с.58

¹⁷ Павлов П.Г. Новые находки каменного века в Южной Киргизии. // СА. №2 1983с. 213-216:История Кирг ССР. Том. I Фрунзе: Кыргызстан 1984, с.89-90

¹⁸ Заднепровский Ю.А, Ранов В.А. Новые находки каменного века в Южной Киргизии. Бюлл. Комиссии по изучению четвертичного периода. №32. 1966 г. с.125; Ранов В.А. Изучение каменного века Средней Азии за 20 лет. (1945-1965). Материальная культура Таджикистана Душанбек 1968. Вып. 1 с.25

мезолиттик 2 комплекс: түздүктүк – ферганалык жана үңкүрдүк – обиширдик болуп бөлүнөт. Алардын айырмасы таш куралдардын жасалуу ыкмасына көз каранды¹⁹. Бул доордун өзгөчөлүгү жогорку палеолиттик таш индустриясы андан ары өркүндөтүлөт, алгачкы жолу микролиттик кыстырма куралдар пайда болот. Мисалы, жыгачка же сөөккө кыстырылган бычак жаралат. Жаа жана анын жебесин жасаганды үйрөнүшөт. Жашоо образы өзгөрөт. Жаныбарларга аңчылык кылуунун жаңы ыкмасы – жекече аңчылык кылуу өнүгөт. Туруктуу тургун-жайларга болгон көз карандылыктын мааниси төмөндөйт. Алгачкы жолу ит жана чочко колго үйүр алдырылат.

Жаңы таш доору – неолит (б.з.ч. V-III жылдыктар) бул доор адамзат тарыхындагы ири секирик доору катары белгилүү. Адамдар бул учурга чейин жаратылыштын даяр тамак-аш үлүшүн алып келген болсо, эми алар өндүрүүчү чарбага – жерди иштетип, дыйканчылык кылуу жана айбанаттарды колго үйрөтүп, мал-чарбачылыгын түзүүгө өтө башташат: кой, эчки, ири мүйүздүү мал, чочко, өрдөк, каз колго үйрөтүлөт. Таштан эмгек куралдарын жасоонун жаңы ыкмалары: ташты жылмалоо жана тешүү жаралат. Бул ыкма менен байыркы адамдар таштан балта жана керки жасай башташат. Ылай, камыш жана жыгачтын катышуусундагы бир бөлмөлүү тегерек же түз тик бурчтук формадагы үй-жайларды курууну билишкен. Алгачкы жолу чоподон карапа жасоону үйрөнүшөт. Бул учурдун эстеликтери Чоңалайдагы Алтындара, Карашвак, Чак айылдарынын айланасынан табылган²⁰. Неолит доорунун дагы бир ири жетишкендиги – искусствонун пайда болуусу. Ыссык-Көл областындагы Сарыжаз өрөөнүндөгү Акчуңкур үңкүрүнөн үңкүр дубалдарына адамдын жана жаныбарлардын элестери кара минерал боектор менен тартылган сүрөттөрүн табышкан²¹. Жогорудагы маалыматтардан байкалгандай Куршаб өрөөнүнүн мезолит жана неолит доорунун эстеликтери табыла элек. Албетте, аталган мезгилде өрөөндө адамдар жашаган эмес деп жыйынтыктоого болбойт. Ал учурда адамдар жашагандыгын коңшулаш региондогу табылгалардын негизинде далилдөөгө болот. Анын үстүнө археологиялык жактан изилдөө толук кандуу жүргүзүлбөгөн. Ошондуктан келечектеги муундар Куршаб өрөөнүнүн тарыхындагы бул маселеге көңүл бураарына ишенебиз.

Коло кылымы: Жарым кечмен жана отурукташкан калк маданияты.

Жезди казып алуу жана андан эмгек куралдарды жасоо адамзат тарыхында прогрессивдүү мааниге ээ болгон. Орто Азияда металлургияны өздөштүрүү б.з.ч. V миң жылдыкта башталган. Жезден жасалган куралдар жумшақ жана ылдам жешилген. Жезге коло жана калай аралашмасынан коло буюмдарды жасоону үйрөнүүсү коомдук түзүлүштүн жаңы баскычтарга көтөрүлүүсүнө алып келди.

¹⁹ Коробкова Г. Ф. Мезолит Средней Азии и Казахстана // Мезолит СССР. Археология СССР. – М.: Наука 1989, с. 149-173.

²⁰ Ранов В. А. Находки каменного века в Алайской долине. – Труды института истории Академии наук Киргизской ССР. Вып. 4. 1958. С. 104-110.; История Кирг. ССР том 1... с. 101-105.

²¹ Окладников А. П. Следы древней культуры в пещерах Тянь-Шаня. (находки в пещере Ак-Чуңкур) ИВГО. Т. 86. Вып. 5. 1954.

Коло кылымы б.з.ч. II миң жылдыктан - б.з.ч. IX-VIII кк. камтыйт. Жез кенин казып алуу Ош областынын Ноокат айылынын жанынан, Чаткал жана Кетментөбө өрөөнүнөн аныкталган. Калайды Ысык-Көл областынын Сарыжаз дарыясынын өзөнүнөн казып алышкан²².

Б.з.ч. II миң жылдыктын экинчи жарымында Кыргызстан аймагында эки тарыхый маданий жалпылыгынын маданияты өнүккөн: Чүй, Талас, Ысык-Көл жана Борбордук Тянь-Шанда андрон маданиятынын өкүлдөрү (Сибирдеги Ачинск шаарына жакын жайгашкан андрон кыштагынын жанында бул маданияттын эстелиги табылган). Фергана өрөөнүндө алгачкы жолу байыркы Чуст дыйкан жер иштетүүчүлүк маданиятындагы уруулардын турак-жайлары пайда болот (алгачкы эстелиги Өзбек Республикасы Наманган областы Чуст шаарынын жанынан табылган.) Андрон маданиятындагы уруулар жарым көчмөн мал чарбачылыгы жана дыйканчылык менен кесиптенишкен. Ири мүйздүү мал, эки өркөчтүү төө, жылкылардын эки породасын: жүндүү, бою кичине, чыдамдуу монгол жылкысын жана бою бийик, ичке шыйрактуу, сымбаттуу жылкыларды өстүрүшкөн. Кой, эчки багышкан. Жерди айдоодо өгүздөрдү пайдаланышкан. Сүт азыгынан курут жана кымыз жасоону алгачкы жолу өздөштүрүшкөн деген пикир бар. Андроновчулар Волгадан, Урал, Тянь-Шань жана Енисейге чейинки аймактарда жашашкан. Алар аскердик арабаларды ойлоп табышкан. Алардын таштагы сүрөттөрү Каракулжа районундагы Таштуу жана Өзгөн районундагы Суук-дөбө эстеликтеринен табылган²³. Андрон маданиятындагы уруулардын эстеликтери Ноокат районундагы Жаңыноокат айылынын жанындагы Темиркорук II курган-мүрзөлөрүнөн, Ош шаарынын айланасындагы Чаян тепеден, жана Сулайман тоодон аталган маданиятка мүнөздүү карапа идиштердин сыныктары табылган. Колодон жасалган билериктер Алабука районундагы Жапасалды айылынан кокусунан табылган. Алардын аналогиясы Борбордук Казакстандан кездешет²⁴. Базаркоргон айылынан жер бетинен 2,5 м. тереңдиктен кельт күрөкчө табылган. 1984-жылы коло кылымына мүнөздүү карапа идиштердин комплекси өзгөн оазисинен, Карадарыя жана Яссы дарыялары кошулган тумшуктагы Андиян суу сактагычы жайгашкан аймактан табылган²⁵. Андрон маданиятынын уникалдуу эстелиги 2005-жылы Куршаб айыл өкмөтүнө караштуу Шагым айылынан кокусунан табылды.

Кечки коло кылымында металлды өздөштөрүү менен бирдикте, мал чарбасы жана жер иштетүү маданияты тездик менен өнүгөт. Коомдук түзүлүштө социалдык теңсиздик жаралып, диний идеология, бай башкаруучулар жана катардагы обштинниктер пайда болду пайда болду. Кийинчерээк зороастризм динине өсүп жеткен жалпы коомдук идеология, мифология, эпос жана храмдык архитектуранын түзүлүүсүнө шарт түзөт.

²² История Кыргызов и Кыргызстана. Учебник для ВУЗов. Б. Илим. 2000, с. 41

²³ Насиров Т.А., Эшбаева У.Ж. Эсенбаева Б. Колесницы урочища Таштуу // Труды молодых ученых в области экономики и гуманитарных наук. Ош. 1996.

²⁴ История Кирг. ССР. Том. 1 с 101-119.; Кадырбаев М.К. Могильник Сангуыр II Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. ТИИАЭАН Казахской ССР. Т. 12. Алма-Ата 1961 с. 48-51.

Таблица 2. Рис. 1.

²⁵ Мадалиев Н. История древности Ошского региона. Санкт-Петербург. 2003 с. 45.

ТЕМИР КЫЛЫМ

Б. З. Ч. VIII-VII кк. Кытай, Индия, Иран жана Греция сыяктуу кул ээлөөчүлүк мамилелер цивилизация түндүгүндө байыркы көчмөн малчылардын жана отурукташкан дыйкандардын маданияты түзүлөт.

Түндүк Кара деңизден Казакстан, Орто Азия жана Түштүк Сибирь аймагына чейинки зор аянтта комплекстүү чарбага жүргүзүүгө ыңгайлашкан байыркы уруулар жашашкан. Аларда көчмөн мал чарбачылыгынын 3 түрү калыптанат: вертикалдык, горизонталдык жана стационардык.

Орто Азиянын көчмөн элдери б.з.ч. 1 миң жылдыктын орто ченинде ар түрдүүчө аталышкан. Аларды индиялыктар “тур”, байыркы гректер “скиф”, кытайлыктар “сэ” ал эми байыркы перстер “сак” деп аташкан. Индоиран тилинде сак этноними “Каарман, эр” “ит” же “бугу” (“элик”) деген маанини билдирет делсе, түрк жана монгол тилдеринде “чач” деген түшүнүктү туюнтаарын болжолошкон. Б.з.ч. VI-V кк. Орто Азиялык сактар эки ири уруулардын бирикмесинен тургандыгы белгилүү. Анын бири Каспий деңизинен Борбордук Тянь-Шань жана Или дарыясына чейинки аймакты ээлеген. Байыркы перс жазма булактарында бул курам «саки-тиграхауда» грек жазма булактарында «саки-ортокарибанти» деп аталышкан. Экөөнүн тең котормосу “чуштугуй калпакчан сактар” деген маанини түшүндүрөт. Кийинки уруулук курам Түндүк Индиядан, Алай жана Ферганага чейинки аралыкта орун алган. Перстер аларды “саки-хаумаварга” “хауманы кадырлоочу сактар” ал эми гректер “саки-амюргии” деп аташкан. Бул этнонимдин мааниси чечиле элек. Чыгыш иран тилинде “марг” сөзү “жаш тулаң, жайыт” деген түшүнүктү билдирет. Маалыматтарга таянуу менен азыркы кыргызстандын түндүгүндө саки-тиграхауда, ал эми түштүгүндө саки-хаумаварга уруулары жашаган деп болжолдоого болот. Сактар европоид расанын өкүлдөрү жана чыгыш индоиран диалектисинде сүйлөшкөн. Түштүк Кыргызстандагы сак уруулары эки чарбалык негизде жашашкан. Бир бөлүгү тоо этектериндеги түздүктөрдө жана дарыя жээктердеги дыйканчылыкка ылайыктуу жерлерде комплекстүү чарба: жер иштетүү жана мал чарбасын алып барышкан. Архитектуралык туруктуу кыштакчаларды жана прото - шаарчаларды түзүшкөн.

Тоо арасындагы өрөөндөрдө мал чарбачылык менен гана кесиптенишкен сактар жашашкан. Албетте, эки чарбалык тутамга ажыраган сактар этникалык маданий карым-катнашта болуп турушкан.

Куршаб өрөөнүндө отурукташкан дыйканчылыкка негизделген сактар жашаган. Коло кылымынын чуст маданияты б.з.ч. VII кылымда эрте темир кылымынын маданияты менен алмашылат. Бул учурдагы эл аралык абал өтө оор болгон. Иран аймагында пайда болгон ахамениддер мамлекети баскынчылык саясатты жүргүзө баштайт. Б.з.ч VI ахамениддер Орто Азиянын түштүк областарын, Сырдарыянын ортоңку агымына чейинки областарды басып алышкан. Фергана өрөөнү ахамениддердин курамына кирген эмес. Б.з.ч 329- жылы ахамениддер державасын Александр Македонскийдин армиясынын сокусу астында кыйрайт. Греко-македониялык

баскынчылар Сырдарыяда токтотулуп, байыркы ферганалыктар өз алдынчалыгын сактап калышты. Кийинки учурда Орто Азиянын түштүк бөлүгүндө б.з.ч. 250-жылы Греко-Бактрия жана биздин эранын башталышында ири кушан империялары түзүлөт. Археологиялык маалыматтарга жана байыркы жазма булактарга караганда ферганалыктар оор салгылашуулардын натыйжасында өз эркиндиктерин сактап кала алышкан. Бул күрөштөрдө тоолуу аймактарда жашаган сактардын да үлүшү кошулган. Алардын мүрзө-кургандары Алай өрөөнүнөн жана Өзгөнгө жакын Кош-Этер аймагынан аныкталган. Өзгөндөгү Доңуз-Тоо аймагынан сактарга мүнөздүү казандар табылган²⁶.

Ахаменид, греко-македониялык баскынчыларга сокку берген байыркы ферганада өз алдынча маданият өнүгөт. Бул маданият б.з.ч. VII к. түзүлүп, б.з. V-VI кылымдарына чейин өкүм сүргөн. Бул учурда аталган аймакта темирден жасалган эмгек жана аскер куралдары пайда болот. Таш жаргылчакта жасалган чопо идештер жаралат. Материалдык маданиятта көрүнүктүү өзгөрүүлөр байкалат. Атап айтсак, коло кылымдагы чопо идиштерди боенун мүнөзү өзгөрөт. Өндүргүч күчтөрдүн өндүрүмдүүлүгү артып, жерди жасалма түрдө сугаруу башталат. Кыштакчалардык саны өсүп шаар тибиндеги калктуу пункттар пайда болот.

Бул мезгилде, Фергана өрөөнүндө сактардын эйлатан маданияты б.з.ч. VII-IV кылымдарда өнүгөт²⁷.

Бул маданият негизинен мүрзөлөр аркылуу изилденген. Анын эстеликтери Ош жана Өзгөн оазисинде кездешет. Өзгөчөлүгү темир куралдар менен бирдикте алгачкы жолу станокто жасалган карапалар пайда болот.

Жер иштетүүчүлүк маданияттын кийинки өнүгүүсү шоро-башат шаар - чалдыбарынын аты менен аталган. Шоро-Башат шаар чалдыбары – Өзгөн шаарынан 8 км. батышта Жазы дарыясынын оң жээгинде жайгашкан. 70 га аянтты ээлейт. Күчтүү коргонуу чебине ээ болгон²⁸.

Өзгөн, Кара-Кулжа оазисинде жана Куршаб өрөөнүндө 70ке жакын шоро-башат маданиятына таандык болгон шаар чалдыбарлары аныкталган²⁹.

Шоро-Башат маданиятынын тушунда урбанизациялык процесстер жүрүп түстүү жана боелгон керамиканын андан ары өнүгүүсүнө жол ачат. Бул учурда, Фергана даван мамлекетинин курамына кирет.

Куршаб өрөөнүндөгү Кызыл-Октябрь, Кызыл-Сөңир, Куршаб жана Мырза-Арык айылынын чектеринде жайгашкан дөбөлөрдүн көпчүлүк бөлүгү шоро-башат маданиятынын эстеликтери болуп саналат. Б.з.ч. IV-I кк. жазма булактарга караганда Фергана өрөөнүндө “Даван”, “Бохан” жана “Полона” (кытай тилинен которгондо “Фергана” деген туюмду берет) мамлекети жашаган.

²⁶ История Киргизской ССР. Т. 1 Фрунзе, 1984с. 141-151.

²⁷ Латынин Б.А. Некоторые итоги Ферганской экспедиции 1934 года. // АСГЭ вып.3. 1935 с. 109-170.

²⁸ Заднепровский Ю.А. Погребальные памятники эйлатанской культуры Ферганы. // КСИА. Вып. 199.

М. 1990. С. 87-95.

²⁹ Заднепровский Ю.А. Археологические памятники южных районов Ошской области. Фрунзе 1960.

Саякатчы, аркердик чалгынчы, дипломат Чжан Цянь эки жолу, б.з.ч. 128-116- жж. жана б.з.ч. 116- жылы Орто Азияга келген. Ал Нарын дарыясын бойлоп, чыгыш Ферганага (Түштүк Кыргызстанга) келип, Даван мамлекетинин башчылары менен дипломатиялык байланыштарды орноткон. Анын билдирүүсү эң алгачкы жана далилдүү билдирүү катары кыргыз тарыхында орун алат. Хан династиясынын императору б.з.ч. 140-87 жылдар императору У-диге жазган баяндамасында Чжан Цянь Даван мамлекети жөнүндө мындайча маалымат берет.

“Даван мамлекетинде 70ке жакын ири жана кичи өлчөмдөгү шаар бар. Калкы бир нече жүз миңге жетет жана Эрши шаарында көптөгөн аргымактар бар. Дыйканчылык менен кесиптенишип, күрүч жана буудай эгишет”. “Давандыктарда Шанма-аргымактар көп, алар тер кандуу жана “тянма” – асман аттарынан жаралат”, давандыктар “му-су”-беде өстүрүшөт, аны асман аттары аябай жакшы көрөт делет³⁰.

Даван аргымактары жөнүндө кытай жазма булактарында кызыктуу тексттер жолугат. Таюань эмгегинде мындай делет “Ал аймакта бийик тоолор орун алган. Бул тоолордо кармоого мүмкүн болбогон жылкылар жашайт. (Давандыктар) тоо айгырлары менен аргындашуусу үчүн, алар чаар бээлерди тоо этектерине кое беришет. Алардан тер кандуу кулундар туулат. Мына ошондуктан, аларды асман аттарынын тукуму деп аташат³¹”

Даван жылкыларынын сүрөттөрү Араван, Ноокат, Өзгөндөн табылган. Асман аргымагынын таштагы сүрөттөрү автор тарабынан Ош шаарындагы Сулайман тоосунан да аныкталган³².

Окумуштуулардын пикири боюнча, кытайлыктар давандан беде жана жүзүмдүн уруктарын өз жерине алып кетишип, аларды өстүрүшкөн.

Чжан Цяндын Даван жөнүндөгү билдирүүсү император У-диге жортуул жасоого түрткөн. Ошол учурдагы хан империясынын атчан армиясынын абалы жөнүндө кызыктуу маалыматтар сакталган.

“Хан Шунун” баяндамасына караганда, хан доорунун башталышында жылкы саны өтө аз болгон. Ал гана эмес “Асман уулунун (император) таза кандуу аттардан турган арабасы болгон эмес, ал эми жогорку аскер башчылары жана граждандык чиновниктер өгүз чегилген арабаларда жүрүүгө аргасыз болушкан³³”.

Даван мамлекетинин алсыздыгы жөнүндөгү баяндамага ынанган император У-ди “Асман аргымактарына ээлик кылууну, андан атчан аскерлерин түзүп Хуннулардын атчан кошунунан күчтүүрөөк аскердүү болууну самаган. Ошондуктан, б.з.ч. 105-жылы хан императору Че-Линдин жетекчилигиндеги элчиликти Давандыктарга жөнөтөт. Элчи аябай мол

³⁰ Бичурин Н.Я. (Иакинф) собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Том. 2. М. -Л. 1950 с. 147-168.

³¹ Бичурин Н.Я. (Иакинф) собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Том. 2. М. - Л. 1950 с. 190.

³² Насиров Т.А. Сулайманов Э.Ж. Сулайман тоосундагы жаёу ачылган сүрөттөр // Экономика жана гуманитардык илимдер боюнча жаш окумуштуулардын эмгеги. Ош -1996.

³³ Чжан Ли, Чжоу Шицзюй. О глиняных фигурках всадников и воинов из ханской могилы в Яньцзявань – ВУ. 1977. №10. С. 23 (на китайском языке). Цитаты и статьи Кожанов С.Т. снаряжение и одежда воинов эпохи Хань (по материалам глиняных скульптур Яньцзявань). История и культура Востока и Азии. Новосибирск, - “наука”, 1985, с 12.

Бөлөктөрдү: көптөгөн күмүш жана алтындан жасалган буюмдарды, алтындан жасалган жылкынын фигурасын алып келет. Давандыктар “асман аргымактарын” берүүдөн баш тартышкан. Ачууланган элчи “алтын аргымакты” түртүп кулатып жиберген. Буга ачууланган давандык аксакалдар элчини “чыгыш чек арасы болгон Ю шаарында кармап жана өлтүрүлүүсүнө” буйрук беришкен³⁴. “Ю” шаары азыркы Өзгөн районундагы Шоро башат шаар - чалдыбары менен Ю.А. Заднепровский байланыштырат³⁵.

Элчинин өлтүрүлүшү б.з.ч. 104- жылы кытай аскер башчысы Ли Гуанлинин 6000 жоокерлерден турган кошуунунун баскынчылыгына алып келди. Кытай аскерлери Давандын “Ю” (юнчен) шаарына жетип келип, аны басып алууга аракет кылат. Давандыктардын каарман күрөшүнүн натыйжасында баскынчылар андан ары жыла алышкан эмес. Б.з.ч. 103- жылы кытайлыктар кайра артка кайтууга аргасыз болушкан. Максатына жетпеген У-ди б.з.ч. 102 жылы 60 000 жөө жана 30000 атчан аскерин даванга жөнөтөт.

Ли Гуанли кошуунду эки топко бөлүп, бир бөлүгү Эркечтам Алай Ош аркылуу Даван мамлекетинин борбору Эрши шаарына келет (Эрши шаары Ош шаарынан 40 км батышта жайгашкан Мархамат шаар- чалдыбары болгон деген божомол А.Н. Бернштам тарабынан айтылат)³⁶.

Кытайлыктар Эрши шаарын көп күндүк камоодон кийин басып алышат. Ли Гуанлидин кошуунунун экинчи бөлүгү Кашкар -, Торугарт-, Жазы аркылуу Өзгөндөгү “Ю” шаарына келишкен. Шаардыктар кытай аскерлерин толугу менен талкалаган. Бир-нече гана жоокер Ли Гуанлиге бул каргашалуу окуя жөнүндө кабар берет. Жаңыдан жиберилген жазалоочу кошун Ю шаарын басып алып, шаарды коргоочуларды кырышат. Даван мамлекетин толук басып алуу жетишпеген кытайлыктар алар менен тынчтык келишимин түзүүгө аргасыз болушат. Давандыктар бир нече ондогон асман аргымактарын жана 3000 орто жана төмөнкү даражадагы жылкыларды берүүгө милдеттенишкен. Б.з.ч. 99 жылы кытай баскынчылары артка кайтышат. Кытай армиясы кетеери менен Даван мамлекети өз эркиндигин калыптандыра алган³⁷.

Даван мамлекети жөнүндөгү акыркы маалымат б.з. 437- жылына таандык³⁸.

Б.з.ч. II-I кылымдардагы окуялар Куршаб өрөөнүнүн тарыхына түздөн-түз таасирин тийгизген. Орто Азияга андан ары батышка карай багытталган кытай экспансиясын майтарууга байыркы давандыктар менен бирдикте Куршаб өрөөнүнүн калкы эки жолу катышты. Натыйжада “Ю” шаары менен кошо Куршаб өрөөнүндөгү шаарлар кыйратылган болуусу мүмкүн. Хан династиясынын баскынчылык саясатынын ойрондолушуна куршабтыктардын баатырдык күрөшү жардам берген. Бирок бул аларга өтө кымбатка турган.

³⁴ Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки... МИА т. 26. М.-Л. 1952. с.228.

³⁵ Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. МИА №118, М.-Л., 1962.

³⁶ Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки... МИА 26. С 229.

³⁷ Бичурин Н.Я. (Иакинф) собрание сведений о народах... с 210

³⁸ История Киргизской ССР. Том 1 Фрунзе 1984.

Фергананын, анын менен кошо куршабдыктардын этникалык курамы Орто Азиядагы башка калктар менен окшош болгон. Кытай жазма булактарына караганда "Батыштагы Давандан баштап, Аньсиге (Парфия) чейин ар түрдүү диалектиде сүйлөшкөндөрү, менен тилдери бири-бирине жакын болгон. Сырткы көрүнүштөрү салты боюнча өтө окшош. Калкы чуңкур көздүү жана кою сакалдуу болгон"³⁹. Бул мүнөздөмө аркылуу байыркы Куршабдыктар иран тилинин бир бутагында сүйлөшкөндүгү жана антропологиялык жактан европеоид расасында болгон деп жыйынтык чыгарууга болот. Куршаб өрөөнүндөгү I-V кылымдарга таандык тарыхы жөнүндөгү жазма булактар жокко эсе. Археологиялык маалыматтарга караганда, Фергана өрөөнүндө жаңы этникалык топтордун келгендигин байкоого болот. Баткен областынын Кара-Булак жергесине Борбордук Азиядан келген байыркы уруулардын мүрзөлөрү табылган⁴⁰. Анын өзгөчөлүгү каза болгон адамды жыгач табытка коюшкан. Жыгачтан жасалган тактайча, чыбыктан жасалган себеттер жана башкалар алгачкы жолу пайда болот. Алардын тилдик таандыктуулугу азырынча аныктала элек. V-кылымда Фергана Эфталит мамлекетинин курамына кирет. VI кылымда аларды түрктөр баш ийдиришет.

Жазма маалыматтарга караганда, 627-649- жылдары батыш түрктөрү Фергананы, анын борбору Касан шаарын каратып алышат⁴¹. Археологиялык материалдарга караганда Чыгыш Фергана, анын ичинде Куршаб өрөөнү да түрктөрдүн кол астына өтөт. Түрк урууларына мүнөздүү эстеликтер жана рунникалык жазуулар Жалалабат, Өзгөн, Алай тоо кыркаларынын этектеринде, Гүлчө айылынын айланасынан табылган⁴². Түрк урууларынын Куршаб өрөөнүнө келүүсү жана алардын үстөмдүүлүгүнүн бекем орношу менен бирдикте жергиликтүү иран тилдүү элдерде тилдик жактан түрктөштүрүү башталат. Алардын көпчүлүк бөлүгү түрктөр тарабынан асимляцияланган. Мындан сырткары, бул аймакта түрк уруулары туруктуу түрдө орун ала башташат. X кылымга таандык араб алымы ал Истахринин "китаб масалик ва-л-мамалик" ("Книга путей государств") эмгегине карасак IX-X кк. Куршаб өрөөнүндө карлук уруулары жашашкан⁴³.

Орто кылымдагы Куршаб жөнүндөгү эки маалымат кездешет.

X кылымда жашаган араб аалымы Ибн Хаукаль жана перс тилиндеги автору белгисиз "Худут ал Аалам" дүйнө чөктери деген эмгектерде Куршаб жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматты кездештиребиз "... Ош шаарынан чыгышта Медвадан башка дагы бир шаар Хуршаб, ушул эле ат менен аталган дарыянын жанында жайгашкан. Дарыя ырыстуу жана аябай жакшы климаты бар. Өзгөн шаары Фергананын түрктөр менен болгон чек арасында жайгашкан. Анын айланасынан эки дарыя – "Табагар" – (азыркы Тар дарыясы) жана "Барсхан" – (азыркы Жазы) агат".

³⁹ Бичурин Н.Я. (Иакинф) собрание сведений о народах... с 161

⁴⁰ Баруздин Ю.Д. Карабулакский могильник. – Изв. АН. Кыргыз. ССР. Сер. Общ. наук. 1964 т.3, вып. 3 (история).

⁴¹ История Кирг. ССР. Т. 1. Фрунзе 1984. С. 236

⁴² Заднепровский Ю.А. Тюркские памятники в Фергане. // СА. 1964 №1.

⁴³ Материалы по истории туркмен и туркмени. Т. 1 М-Л. 1939. С 178.

Ислам жыл эсеби боюнча болжол менен 946-947- жылдары, григориан жыл эсеби боюнча 1000 жылдарда жашаган араб аалымы Ал Мукадасинин "Алхан Ат-таквасим фи марифат ал-акалим" ("Лучшие разделения для познания климатов") аттуу эмгегинде X кылымда Ферганада 40 шаар жана кыштакчалар болуп алар төмөндөгүдөй провинцияларга бөлүнүшкөн: өлкөнүн түндүгү - Вагизий, түштүгү - Несай, чыгышы – Миан – и – Рудань шаарларына биригишкен. Миан –и - Рудань шаар жана кыштак областы түштүк - чыгыштан Өзгөн шаары менен аякталат.

Несай группасына Ош, Медва, Хуршаб, Некад шаарлары кирген. Акыркы шаар тоо округу катары да каралып, азыркы Ош областынын Ноокат районунун аймагында жайгашкан⁴⁴. Бул билдирүүнүн тарыхый мааниси зор. Куршабтын жашы археологиялык табылгаларга (урбанизациялык критерий боюнча) караганда 2500 жыл. Ал эми жазма булактарга таянсак 1000 болду десек болот!

Өкүнүчтүү жагы орто кылымдык жазма булактарда аталган Хуршаб шаарынын орду эмдигиче аныктала элек. Ошондуктан аны аныктоо мезгилдин талабы болуп саналат.

⁴⁴ Извлечение из "Алхан-ат-таквасим фи марифат ал-акалим" Мукадаси. Рукописные фонды отдел общ. наук. Ан. Кирг. ССР. Инв. №1820. С.29-40.; В.В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинение том. 1. Москва. 1963. С. 21

ӨРӨӨНДҮН САЯСИЙ ТАРЫХЫ

715- жылы арабдар алгачкы жолу Фергана өрөөнүнө чейин келишет. Түргөштөр менен согдылыктардын бириккен күчү жортуулдун алгачкы мизин майтарышат. Бирок, 812-817- жылдары Фергананын борбору Касан шаарын арабдар басып алышып, андан ары Ноокат жерине чейин келишкен. Ферганада ислам дини жайылтыла баштайт. 875-999 жылдары Куршаб өрөөнү Саманид мамлекетинин курамына кирет. Бул учурда, Орто Азия Фергана аймагында жана Өзгөн, Куршаб оазисинде шаарлар жаралып, кол өнөрчүлүк өнүгүп, башка өлкөлөр менен соода байланышы түзүлгөн. Ислам архитектурасы, илим жана искусство жогорку деңгээлге өсүп жетет. Балким, орто кылымдык “Хуршаб” шаары ушул убакта түптөлгөн болсо керек.

X кылымдын аягында Саманид мамлекетинин алсыздыганан пайдаланып Ферганадан Амударыяга чейинки аймакты кучагына алган территорияда Караханиттер мамлекети түзүлөт. Анын алгачкы борбору Өзгөн шаары болгон. Караханиттердин мамлекетинде саясий ролду чигил, ягма, карлук жана түргөш уруулары ойногон. Караханит мамлекет кагандары өз эрки менен ислам динин кабыл алышып, аны мамлекеттик динге айландырышкан. Караханит мезгилин ислам архитектурасы, искусство жана илимдин жаралуу доору деп аташат. Өзгөндөгү мунара жана мавзолейлер анын айкын далили. XII к.30 жылдарында Ферганага тунгус-манчжур тилинде сүйлөшкөн кара кидандар келишет. 1212-1219- жылдары караханид мамлекеттин кыйратып найман уруулары бийликке келишет. Найман уруусунун башчысы, Кучлук бийлигин татар монгол армиясы бийликтен түшүрөт жана аны Бадахшанда өлтүрүшөт. XIII-XIV кк. Фергана өрөөнү Чагатай уруусунун курамында болгон. 1336-1405 жылдары Фергана Тимурдун жана анын тукумдарынын карамагында болот⁴⁵. Фергана өрөөнүндө аз убакытка 1483-1504- жылдары Мухаммед Захриддин Бабур бийлик жүргүзгөн. Аны бул чөлкөмдөн шейбанилер кууп чыгат. “Бабурнаме” деген эмгегинде Бабур 1498-1500- жылдары Өзгөн жөнүндө бир нече жолу баяндайт. Бирок, Куршаб шаары жөнүндө маалымат жолукпайт. Демек, бул мезгилге келип, Куршаб шаары Бабурга чейин эле монголдор тарабынан кыйратылган деген ойду айтууга болот⁴⁶. XVII – кылымда Орто Азия элдери сыяктуу Куршаб өрөөнү жунгар - калмактардын баскынчылыгына дуушар болот.

XVIII – орто ченинде Түштүк Кыргызстанда эки ири улуу бирикмеси саясий үстөмдүккө жетишет алар: Кубат бий жетекчилигиндеги ичкилик жана Ажы бий башкарган адигине уруулары болгон. Батыш Фергана жана Алай өрөөнүндөгү кыргыздар Кубат бийге Чыгыш Фергана анын ичинде Ош Өзгөн жана Куршаб -Ажы бий таасири астында болушкан.

Калмак - жунгар мамлекетин кыйратып 1758- жылы кытайдын Цин империясы экспансиянын багытын чыгыш Туркестанга жана Орто Азияга багыттайт. Кашкар, Чыгыш Туркестан Цин империясы тарабынан басып

⁴⁵ История Кирг. ССР., том. 1. Фрунзе, 1984 с. 219-406.

⁴⁶ Бабурнаме. (на узбекском языке.) Ташкент. 1989. С. 60,62,70.

алынып, бул жерде “Жаңы чек ара” – Циньцзянь провинциясы түзүлөт. Бул окуя кыргыз, казак жана өзбек элдеринин кооптонуусун жаратат. Ош, Өзгөн, Алай кыргыздарынын жетекчиси Ажы бий Кокон жана Цин мамлекеттери менен дипломатиялык байланыштарды орното баштайт. Кытай экспанциясын токтотуу үчүн Ажы бий Кокон башчысы Ирдана бий менен союз түзүүгө жетишет. Бул жөнүндө кытай жазма булагы “Пиндин чжунгер” мындайча баяндайт. “Кокондук Ирдана бек менен адигине бийи Ажы достук келишимин 1759- жылы түзүштү”. Бириккен кыргыздар менен кокондук аскер күчтөрү 1759- жылы чыгыш туркестандан кууп чыгарылган көтөрүлүшчүлөрдүн артынан келген Цин аскерлерине Ош – Алай чектеринде сокку беришет. Цин империясынын андан ары жылуусуна жана басып алуу саясатына бекем бөгөт коюлду⁴⁷. Ажы бий кытай баскынчыларын учурда түзүлгөн кытай жана кыргыз республикаларынын ортосундагы чек ара чектеринде кармап турууга жетишкен ири саясатчы, мамлекеттик ишмер катары биздин тарыхыбыздан орун алат.

1762-жылы ири саясатчы, түштүк кыргызстандын ичкилик урууларынын башчысы Кубат бий Кокон беги Ирдана тарабынан өлтүрүлөт. Кубат бий кушчу уруусунан чыккан. Ал өз кезегинде Чыгыш туркестандагы жунгар баскынчыларына каршы күрөшкөн кыпчак, чоң багыш, кушчу жана башка уруулардын курамынан түзүлгөн аскер бөлүгүн башкарат. Чыгыш Туркетандагы калмак-жунгар баскынчыларын кууп чыгуудагы салымы үчүн Кубат бий 1755-1757- жылдары Кашкар шаарын бек хаками катары башкарган. 1757-жаз айында ордодогу өз ара пикир келишпестиктерден улам ал өз жерине кайтып келген. Кубат бий өлтүрүлгөндөн кийин кушчу жана мундуз уруулары Талас ерөөнүнө көчүп кетишет. Эки жылдан кийин кайра кайтып келишкен.

Кубат бий каза болгондон кийин Ажы бий бирдиктүү кыргыз мамлекетин түзүүгө Кокон хандыгы жана Цин империясынын басып алуу саясатына каршы турууга аракет жасайт. Анын жетишкендиги Кокон хандыгы менен тең укуктагы мамилелерди түзүүгө жетишүүсүн атоого болот. Бул пикир кийинки мезгилдеги Кокон хандыгынын саясий иштерине кыргыз урууларынын катышуусу менен далилденет.

Кокон бийлигинин Түштүк Кыргызстанда таасиринин күчөшү отурукташтыруу саясаты менен коштолгон. Бир мисалга Куршаб ерөөнүндөгү өзбек келгиндеринин кыштагы XVII к. аягында түзүлөт. Алардын таасири астында кыргыздар да отурукташкан турмушка өтө башташат.

XIX кылымдын аяк ченинде, Түштүк Кыргызстан батыштан келген жаңы баскынчы мамлекет – Россия империясынын экспансиясына дуушар болот. 1876-жылы толугу менен Россия империясына баш ийдирилет.

Кыргызстанды басып алуу менен бирдикте орус империясы активдүү колониалдык саясатты жүргүзө баштайт. Кыргыздардын жерлери мамлекеттин менчиги деп жарыяланат. Кыргыздар болсо жерди пайдалануучу гана статусуна ээ болушат. 1886-жылдагы “Туркестан

⁴⁷ Сапаралиев Д. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX вв. Б.: Илим 1999. С.42

крайынын башкаруу жөнүндөгү жобо» кабыл алынат. Жобонун 270 ст. мындай делет: - "Ушул жобого жана адатка ылайык мамлекеттик жерлер көчмөндөргө мөөнөтсүз коомдук пайдаланууга берилет". Падышалык администрация өзүнүн бийлигин бекемдөө максатында борбордук Россиядан крестьян – келгиндердин келүүсүнө шарт түзөт. Орус келгиндери кыргыздардын тартып алынган жерлерине отурукташтырылат. Натыйжада Куршабка 1893-жылы 249 үй бүлө, жалпысы 464 адам келип, Покровское кыштагын түзүшөт. Аларга сугат 2086 десятин, 1819 десятин кайрак жер берилет. Куршаб волосту түзүлүп ал Ош уездине кирген⁴⁸. Покровское кыштагындагы орус-украин келгиндеринин саны 1915-жылга келип, 1310 адамга жеткен. Алар жалпысынан 5602 десятин жерди ээлешкен⁴⁹. Жергиликтүү кыргыздар Куршаб өрөөнүнүн түздүктөрүнөн толугу менен тоолорго сүрүлөт.

Покровское кыштагындагы орус-украин келгиндери үй курулуштарын, чарбалык курулуштарын курушкан. Кыштактын борборуна XX кылымдын башында бир чиркөө жана мектеп тургузулган.

Колониялдык администрация жол курулуштарын курууну колго алган. Түштүк Кыргызстандагы ири жол транспорт -соода жолу болуп Ош шаары эсептелген андан Ферганадагы бардык уезддер менен байланыштыруучу жолдор түзүлгөн. Анын ичинен Куршаб – Гүлчө андан ары Кашкарга баруучу жол зор саясий -экономикалык мааниге ээ болгон. Ош-Куршаб-Өзгөн-Жазы-Торуगत-Чыгыш Туркестан соода жолу аракетте болгон.

Куршаб өрөөнүндөгү кыргыздардын 1916-жылдагы улуттук – боштондук кыймылына катышкандыгы жөнүндө маалыматтар кездешет. 1916- жылы 25 июлдан - 29 июлга чейин Куршаб волостунда аскердик тылдык жумуштарга тартуу боюнча падышалык указга каршы кыргыздардын нааразычылык акциясы өткөн. Алар үй-бүлөлүк тизмени жок кылуу талабы менен волостук башкармага чогулушкан. Таяк, кетмен, найзалар менен куралданган, элди падышалык аскерлер аёсуз түрдө жазалашкан⁵⁰. Падышалык бийлик Орто Азияда солдаттык штыктын күчү менен колониялдык ырайымсыз системаны калыптандырды. XIX аягынан башталган жергиликтүү калктын жерлерин колонизациялоонун формасы сыяктуу каралган "ашыкча жерлерди" алуу жана жерди мамлекеттештирүү саясатын жүргүздү. Бул саясат көчмөндөрдүн кыштоо жерлеринен айрылып, ал жерлер орус келгиндерине берилген. Кыргыздар жакырланып, кош эсплуатацияга дуушар болушту.

1917 жылдагы февраль жана Октябрь революцияларына Куршаб өрөөнүндөгү кыргыздар байкоочу жана аткаруучу гана ролду ойношкон.

⁴⁸ Ильясов С.И. Земельные отношения в Киргизии в конце XIX – в начале XX вв. Фрунзе. 1963. с. 307-308

⁴⁹ Сибирский торгово-промышленный ежегодник. 1914-1915 гг. отд. III. Описание губерний и областей сибиря, степного края и русского Туркестана. Томск. 1916. с. 233.

⁵⁰ История Кирг. ССР. Том. 2. Фрунзе 1986. с. 340.

КУРШАБ ӨРӨӨНҮНҮН ЭТНИКАЛЫК ТАРЫХЫ

Куршаб өрөөнүндө адамдар Мусте доорунун аягында – жогорку палеолит доорунун башынан баштап жашай башташат (б.з.ч. 50-40 миң жыл алдын). 1964-жылы Өзгөн районун аймагынан Ю. А. Заднепровский тарабынан Яссы дарыясынын үчүнчү тектиринен мустьеге мүнөздүү таш куралдар табылган⁵¹. Мезолит, неолит доорундагы антропогенез издери азырынча аныктала элек. Коло кылымында Куршабда отурукташкан дыйканчылык маданиятындагы чуст уруулары⁵² жана жарым көчмөн малчы андрон тарыхый-маданий жалпылыгындагы уруулардын өкүлдөрү (Түндүк Куршап I шаар чалдыбары, Шагым мүрзө табылгалары) жашагандыгы белгилүү. Чуст жана андрон уруулары индоиран тил группасында сүйлөшкөн. Антропологиялык жактан европеоиддик чоң расанын андрондук жана чыгыш жер ортолук деңиз типтерине кирген⁵³.

Б.з.ч. I миң жылдыкта Куршабта сак уруулары жана отурукташкан дыйканчылык менен кесиптенишкен эйлатан жана шоро-башат маданиятынын өкүлдөрү жашашкан. Алар индоевропа чоң тил үй бүлөөсүнүн индоиран тил группасы иран тил группасындагы чыгыш иран бутагында сүйлөшкөн деген пикир жашайт европеоиддик расага киришкен. Байыркы перс жазма булактарына таянсак хаумаварга сактары жашаган. Кытай жазма булактарына караганда Фергана өрөөнүндө давандыктар жашашып, алар дыйканчылык менен кесиптенишкен. Күрүч, буудай, беде жана жүзүм өстүрүшкөн. Атактуу "асман жылкыларын" багышкан. "... чуңкур көздүү коюу сакалдуу болушкан", "... аялдарды өтө урматташкан, аялы эмнени буюрса аны аткарбай коюну эркектери билген эмес" делет. Зороастризм – жаратылыш күчтөрүнө: жерге, сууга, асманга, отко, күнгө сыйынышкан. Жылкыны аябай кадырлашып, ага табынышкан.

Азыркы Тянь-Шань тоолорунун аймагына түрк уруулары VI кылымда келишкен⁵⁴. 627-649- жылдары түрк уруулары Фергана өрөөнүнө келишет. Ушул мезгилден баштап Куршаб өрөөнүндө түрк урууларынын саясий үстөмдүгү орноп этникалык жактан бир түрдүү түрк уруулары отурукташа башташат. X кылымга келип бул чөлкөмдө байыркы иран тилдүү элдерди түркөштүрүү процесси аяктайт. VII-X кылымдарда Ал Истахринин баяндамасына караганда Фергана өрөөнүндө карлук уруулары жашашкан. Мындан сырткары түргөштөрдүн – тукси, азы, барсхаун, аргу жана башка уруулары мекендешкен.

Кыргыздар "кыргыз этноними, анын саясий тарыхы, чарбасы боюнча маалыматтар көптөгөн эмгекте чагылдырылгандыктан биз Куршаб

⁵¹ Заднепровский Ю.А., Ранов В.А. Новые находки каменного века в южной Киргизии. Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, №32. 1966 с.125-128; материальная культура Таджикистана, вып. 1. Душанбе, 1968 с.25.

⁵² Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. М-Л.1962 (МИА №118).

⁵³ Народы Средней Азии Казахстана том. 1 М. 1962. с. 131-133-159-162.

⁵⁴ История Кирг. ССР. Том. 1. Фрунзе 1984. с.221.

өрөөнүндө жашаган кыргыз этнониминин курамына кирген уруулардын келип чыгуу тарыхына көңүл бөлүүнү туура көрдүк”.

Кыргыздардын Тянь-Шань тоолорунда же ага жакын аймактарда жашагандыгы жөнүндөгү маалыматтарды автору белгисиз X кылымга таандык “Худуд ал Аалам” чыгармасында жолуктурабыз. Чүй өрөөнүндөгү карлуктардын ири уруусу катары *бистон же бостан* уруусу (азыркы бостон уруусу) болгон⁵⁵. *Дөөлөс жана төрдөш* уруу аттары байыркы түрк уруусу *тардуш жана төлөс* менен байланыштырууга болот⁵⁶. Таз этноними “тази” формасында VIII кылымдагы байыркы түрк руникалык эпитафиясында жолугат⁵⁷. Алтай өрөөнүнөн чыккан кыпчак уруусунун (9 уруу кыпчак) төмөнкү топтор кирген: *таз, тору айгыр, кожо мүшкүр, жарты баш, шерден, кармыш, жаманак, алтыке*. Кыпчак этноними XI кылымдагы Юсуф Баласагундун “Куттуу билим” чыгармасында жана Махмуд Кашкаринин “Диван лугат ат түрк” эмгегинде баяндалып, кыпчактар Жети суу жана Чыгыш Туркестанда жашашкандыгы белгиленет. Багыш уруулары (*кара багыш, сары багыш, чоң багыш*) Н. Я. Аристов пикири боюнча Ортоңку Монголиядан же Алтайдагы Саян тоо кыркаларынан келген. Алар чыгыш Туркестан жана Фергана тоо кыркасынын түштүк-батышына орто кылымдан баштап байыр ала башташкан” деген^{58, 59}.

Байыркы түрк урууларынын катарына төөлөс, мундуз, кыпчак, канды (канглы) кушчу, арык, уйгур, бугу, солто, саяк кирип алардын бир даары саян алтай, түштүк сибирь аймагынан келишкен. Бугу уруусунун бир бутагы катары каралган арык уругу байыркы уйгур уруусунун бир уругу экендигин изилдөөчүлөр белгилешет. Бул уруулар XVI-XVIII кылымдарда кыргыз элинин курамына кошулушкан.

Чал тейит, сары тейит урууларынын түпкүлүгү байыркы уйгур уруулары менен байланышы бар деген божомол айтылат⁶⁰. Баргы уругу - XIV к. жазма булактарда “Йарки” формасында жолугат. Бул уруу монголдордо баргу, баргут, урууларынын байланышына карап кыргыздар дагы баргы уруусу монголдордон келип чыккан деген тыянакка келүүгө болот. Кыргыз урууларынын курамындагы монгол урууларына найман, баарын, кереит, меркит жана мунгуш уруусунун бир бутагы болуп саналган кодогочун уруусун кошууга болот. Жогорудагы аталган уруулар келип чыгуу тарыхы монголдор менен байланышат. Алар XII-XIV кк. кыргыздарга кошулат. XII к. кара кидандар кыргыздардын курамына “кытай уруусу” деген ат менен кирген. Могол мамлекетинин бир канча уруулары

⁵⁵ История Кирг. ССР. Том. 1. Фрунзе 1984 г. с. 430.

⁵⁶ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и их историко-культурные связи. Фрунзе: Кыргызстан, 1990 с. 42

⁵⁷ История Таджикского народа, том. 1. Душанбек 1998. С 36

⁵⁸ Аристов Н.Я. Опыт выяснения этнического состава киргиз - казаков большой орды и кара киргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тангах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований. Живая старина. Вып. 3.4. СПб 1894.

⁵⁹ Абрамзон С.М. Киргизы... с. 50.

⁶⁰ Абрамзон С.М. Киргизы... с. 54

кыргыздардын курамына кошулат. Аларга: баарын, балыкчы, барак, дулат, кереит, кушчу, монгол, нойгут, баргы, булгачыны кошууга болот⁶¹. Кыргыз урууларынын ири уругу болуп саналган черик уругу келип чыгуусу боюнча монгол уурусу экендиги айтылууда. "Черик" этноними (инд тилинен монгол тилине өткөн) мааниси "жоокер, аскер, жүрүш" деп которулат. Черик уруусу VIII к. документтерде жолугат.

Түштүк Сибирь аймагындагы Алтай, Энесай аймактары менен этногенетикалык байланышы бар урууларга: бугу, багыш, адигине, дөөлөс (төлөс) мундуз ж.б. кирет. Алсак, кыпчак найман (алтай элдеринде майман), төөлөс же дөөлөс алтайда (телес), мундуз (алтайда мундус), сыяктуу паралелдери бар. Теле, телеут уруулары VII кылымдагы руникалык жазууларда кездешет⁶². Отуз уул уруусу "Отуз оглан" формасында Талас өрөөнүндөгү рунн жазууларында айтылат⁶³. Азыркы учурда отуз уул оң канатка кирген уруулардын группасы катары аталат. Бирок кээ бир санжырачылар отуз уул конфедерациясына оң жана сол канаттарды кошуп, ичкилик группасынан бөлүп көрсөтөт. Кыргыздар оң жана сол канатка бөлүнөөрү XVI к. эле белгилүү болгон. XVI кылымда жазылган Сейф ад дин Ахсыкентинин "Маджму ат таварих" ("Собрание историй") деген эмгекке караганда, отуз огулдун Адине (Адыгине), Мунгуш (мунгуш), Кара багыш жана Тагай деген уулдары болгон. Аталган алты уулдан Иадга (жедиге) бугу, сары багыш, солто, бостон жана саяк уруктары жаралган.

Талас өрөөнүндө өздөрүн отуз уул уруу конфедерациясына таандыктаган кыргыз уруулары ушул мезгилге чейин жайшашат. Алар IX к. отуз огландар же Кара Чур жетектеген енисейлик кыргыздардын уругунан же уруусунан болгон⁶⁴.

Демек, кыргыздар жана анын курамындагы уруулар IX к. баштап эле кыргызстандын аймагынан орун алган деп жыйынтык чыгарууга болот. С.М. Абрамзон кыргыз урууларынын курамы боюнча маалыматтарды топтогон. Төмөндөгү аталган уруу бирикмелери жана уруктар XVI-XVIIIкк. калыптанып, өз территориясына ээ болгон деген ойго келет. XVIк. жана кийинки учурларга чейин кыргыздар оң жана сол канатка бөлүнүшкөн. XVI к. оң канат кыргыздары отуз уул бирикмесине кирип, булгачы тукумдарынан бөлүп көрсөтүлгөн. Кийинчереек отуз уул бирикмесине оң жана сол канат уруулары кирип, ал эми булгаачы бирикмеси ичкилик урууларына таандыкталган. XX к. 50- жылдарында Тянь-Шандагы оң канат кыргыздары үч бутакка бөлүнүшкөн: Тагай, Адигине жана Мунгуш. Тагай уруусу: сары багыш, бугу, солто, тыным сейит, саяк, чекир саяк, жедегер,

⁶¹ Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов могулистана и могули и их этических связях с казахами и другими народами Изв. Ан. Каз. ССР. Серия общ. наук. Вып. 3 Алма-Ата. 1965. с.60-61.

⁶² Зуев Ю.А. "Тамги лошадей из васалных княжеств. В кн. Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Труды и институты археологии этнографии. АН. Каз. ССР, том. 8. Алма Ата, 1960, с.120-121

⁶³ Абрамзон С.М. Киргизы... стр. 63-64; Малов С.Е. Памятники дневнетюркской письменности монголии и киргизии. М-Л. 1959. с. 60-61

⁶⁴ Караев О. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Б.: Кыргызстан. 1995, с. 135

черик, азык, багыш, моңолдор, баарын, суу мурун. Адигине: жору, бөрү, баргы, кара багыш, сарттар. Мунгуш: жагалмай, кош тамга, коңурат, жана башка уруу бирикмелеринен турган.

Сол канатка: кушчу (кутчу), саруу, мундуз, жөтиген, кытай, басыз, төбө жана чоң багыш кирген.

Ичкилик группасы: кыпчак, найман, тейит, көкск, жоо кесек, каңды, бостон, нойгут, төлөс (делөс), авагат (ават), кыдырша, оргу жана башка уруктар кирип аталган уруулар өз кезегинде бир нече тукумдардан турушкан⁶⁵.

1770- жылы жазылган кытай жазма булагы “Сиюй Чжи – “описание западных земель” деген эмгекте, тактап айтканда “пояснение к географической карте всех отдаленных внешних варваров” деген бөлүгүндө төмөнкү маалыматтар баяндалат “Кокондон 3-5 күндүк жолдо тоолуу өрөөндөрдү буруттардын (кыргыздардын) төөлөс (делөс) уруусу коңшу орун алган делет”. “Ош аймагында буруттардын 7 уруусу: курумш (кармыш), цолу (жору), аэрда – мукане (ардай жана мөнөк), баиле (бөрү), баерки(баргы) уруулар жашашып, аларга буруттун адигине уруусу башчылык кылат. Өзгөндө жору уруусунун Хуцзы – бийдин кол алдындагы 500 түтүн үй бүлө көчүп жүрүшөт деп жазылган⁶⁶. Хуцзы бий Кожо уулу Ая деген урук болуп ал Адигине уруусунун гениалогиясында орун алган. XIX к. таандык Тура Хожо Андиганинин – “Мирад аль футух (зерцало побед) деген эмгекте чоң багыш жана кыпчак уруулары Андиган жана Ош аймактарында жайгашкандыгы айтылган⁶⁷.

Адигинеден баргы, бөрү, жору, бакал, бөлөкбай, теңизбай, жаанбай, кашка, тасма, токтош, теним, сейит сыяктуу 12 уруу таралат. Баргы уруусу сары баргы, кара баргы, таз баргы деп 3 урукка бөлүнөт. Баргы уругунан Алымбек Датка деген болуп XIX к, экинчи жарымында Анжиян кыргыздарын бийлеп турган. Ал өлгөндөн кийин аялы Курманжан ордуна отурган. Эми мунгуштан Каш-тамга Жагалмай деген эки уулу, Каш тамгадан 6 уул, Жагалмайдан 6 уул таралат. Жагалмайдын Жоош, Балык, Кожожар (Ороз) деген үч уулу болгон⁶⁸.

В.В. Радловдун Сибирден деген эмгегинде түштүк кыргызстандагы кыргыз уруулары жөнүндө мындайча баяндалган. “Анжиян дарыясынын боюндагы Адигине уруулары мен, 1869- ж. Ысык-Көлгө барганымда деле Кокондук бийлигинде болчу. Бул жерден мага 8 урууну аташты: дөөлөс, саруу, коңурат, моңолдор, мундуз, саяк, кааба жана шыкмамат⁶⁹”.

Түштүк Кыргызстандын Роосияга каратып алуусу менен бирдикте, падышалык администрация көчмөндөрдүн ээн эркин көчүп жүрүүсүнө чек кое башташат. Жерлерди жайыттарды белгилүү гана уруулардын пайдалануусуна бере баштаган. Натыйжада кыргыз уруулары жашаган

⁶⁵ Абрамзон С.М. Киргизы... с 38-39

⁶⁶ Сапаралиев Д. Этнополитическая история... с.63

⁶⁷ Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. Ташкент 1973 с.33

⁶⁸ Тоголок Молдо Тарых, түпкү аталат. Кыргыздар: Санжыра, Тарых, Мурас. Салт. // Түзгөн К. Жусупов. – Б.: Кыргызстан, 1991, б. 109-110.

⁶⁹ Радлов В.В. Сибирден. 1862 ж. Саякаттын күчдөлүгүнөн. Кыргыздар... Б. 313.

жерлерин бекитип алууга аракеттенишкен. Өзгөндөгү "Досмат" уруусунун өз жерлерин жайыттарын берүү өтүнүчү менен Ош уездинин начальнигине кайрылган арызы сакталып турат. XVII аяк ченинен баштап Куршаб өрөөнүндө өзбектер отурукташа башташат. XIX к. аяк ченинде келген орус украин келгиндери кыргыз урууларынын жерлерин тартып алышып, аларды тоолорго сүрүп ташташат.

КУРШАБ АЙЫЛ ӨКМӨТҮНДӨГҮ ТАРЫХЫЙ ЭСТЕЛИКТЕР

Куршаб айыл өкмөтүнө караштуу аймактарда азыркы убакытка чейин бир катар тарыхый эстеликтер сакталып турат.

50-жж. Ю.А. Заднепровский тарабынан эсепке алган дөбөлөрдөн сырткары, биз тарабынан төмөндөгү эстеликтер аныкталды:

1. Куршаб айылындагы Токтогул Сатылганов жана Эрмеков көчөсүнүн кесилишинде диаметри 60м., бийиктиги 10м. келген дөбө орун алган. Ал жердеги материалдык калдыктарды кароонун натыйжасында ондон ашык керамикалык идиштин сыныктары (негизинен колдо жасалган) чогултулду. Бир даана кызыл ангоб жабылган сапал идиштин сыныгы аныкталды. Ошондой эле 2 даана дан майдалоочу таш (зернотерка) жолуктурдук. Ю.А. Заднепровскийдин классификациясына ылайык, айрыкча, кызыл ангобдолгон керамикага караганда, бул турак-жай калдыгы шоро-башат мезгилине (б.з.ч. IV-I кк) туура келет. Кейиштүү жагы, табылган эстелик жок болуп кетүү коркунучу алдында турат. Анткени дөбө аянты үй куруу үчүн берилген жер чегинин ичине кирген жана анын ээси дөбөдөн үй куруу үчүн, анын түндүк-чыгыш бөлүгүн уратып, кыш куйууда. Тийиштүү мамлекеттик органдар тарабынан чара көрүлбөсө, бул эстеликтен ажырап калабыз.

2. Куршаб айылынын Гафуржанов көчөсүндө Адырашман дөбө мазары жайгашкан. Ал дөбө чыгыштан-батышка карай созулуп жатат. Диаметри 300 метрден ашуун, бийиктиги 30-35 метр. Түндүк жагында курулуштун орду байкалат. Жалпы аянты 3га ашат. Дүбөнүн төгерегинен жана үстүнөн бир жашыл түстөгү глазурдалган керамика сыныгы, узундугу 30см, туурасы 20см, калыңдыгы 5-6 см келген бышырылган кыш жана дан майдалоочу эллипс формасындагы сай таш кезикти. Биздин пикирибизче, аталган дөбө шаар-чалдыбар калдыгы болуп эсептелет. Ага орто кылымдык керамикага мүнөздүү сырдалган керамика сыныгы жана бышырылган кыш далил боло алат.

Балким, Адырашман дөбө мазары эки маданий катмарды камтыган десек болот. Алгач шоро-башат маданияты тушунда жаралып, кийинчерээк, орто кылымда шаар тибине өсүп жетилүүсү мүмкүн.

Биздин оюбузча, Адырашман дөбө мазарын орто кылымдык араб жана перс жазма булактарында эскертилген "Хуршаб" шаары менен байланыштырууга болот. Анткени, Өзгөн оазисинде изилдөөлөрүн алып барган археологдор А.Н. Бернштам, Ю.А. Заднепровский, Д.Ф. Винник ж.б. тарабынан Куршаб өрөөнүнөн орто кылымга таандык шаар чалдабарлары жөнүндө маалыматты жолуктурбадык. Албетте, бул пикир азырынча жоромол катары жашарына шек жок. Келечектеги археологиялык иликтөөлөр бул суроого чекит коет деп ишенебиз. Куршаб айыл өкмөтүнө караштуу Шагым айылында 2005-жылдын июнь жана июль айлында жаны уникалдуу эстелик кокусунан табылды. Эстелик Шагым айылынан

табылып, ал айыл өкмөтүнүн борбору Куршаб айылынан 6 км. түштүк-чыгышта жайгашкан. Бул жердеги адырлуу жылганын түндүк этегинен жергиликтүү калк, үй курулуштары үчүн жылганын батыш жана чыгыш тарабынан ак топурак алышат. Ушул жылы жылганын батыш тарабындагы боордон топурак казып алуу учурунда эки мүрзө ачылат.

Мүрзө жер бетинен 3-3,5м тереңдикте жайгашкан. Жергиликтүү элдин түркөйлүгүнөн, мүрзөнүн бирөөсүн толугу менен жок кылынган. Экинчи мүрзөнүн ичинде адам сөөгү коюлган жайдын чыгыш дубалы жок кылынып, батыш тарабы сакталып турат. Жергиликтүү калктын айтуусуна караганда мүрзөлөрдөн колодон, чоподон жасалган буюмдар чыккан.

Мүрзөнүн сакталган бөлүгүнө караганда, адам сөөгү башы түштүк тарапка багытталып көмүлгөн. Аны менен кошо мүрзөнүн чыгыш жагына буюмдар коюлган. Айтууга караганда, биринчи мүрзөдөн базальт тоо тегинен оюп чегип жасалган кумура идиш, колодон жасалган канжар, бири чоң жана кичирээк эки коло күзгү, мык сымал түрүндөгү бир коло буюм, чоподон жасалган карапа идиштин сыныктары, 3 бүлөө таш табылган. Экинчи мүрзөдөн: эки коло күзгү, таштан жасалган ортосу оюлган кичинекей таш табылган. Жалпысы 14 буюм табылган.

Табылган археологиялык буюмдар кыргыз тарыхы үчүн маанилүү болгондуктан, аны толук сүрөттөөнү туура көрдүк.

1. Өзөк (стержень) коло, бир бөлүгүн бөрк сыяктуу болуп, экинчи учу чуштугуй. Өлчөмү: узундугу 25 см.
2. Өзөк (стержень) коло бир учу жалпайтылып капак сымал аткарылган экинчи жагы төрт кырдуу, чуштугуй, узундугу 21см.
3. Өзөк (стержень) коло бир учу жалпайтылып, анын жазы бөлүгүнүн кырлары эки жердан кесилген. Экинчи учтуу бөлүгү тумтук түрүндө аткарылган, узундугу 23,7см.
4. Күрөкчө (кельт лопатка) коло узундугу 14,5см, туурасы жумушчу бөлүгүндө 10см. калыңдыгы тутка жагында 5см., башка бөлүгүндө тегерек формадагы көңдөйү бар 3см., калыңдыгы 3мм.
5. Коло күзгү диаметри 9см. жылма, калыңдыгы 1мм.
6. Коло күзгү диаметри 7,5см. жылма, калыңдыгы 1мм.
7. Канжардын же найзанын жумушчу бөлүгү узундугу 9,5 см, туурасы 5см., эн жазы бөлүгүндө, 2,8см., уч жагында: Колодон жасалган бул буюм канжар сымал болуп, анын кош миздүү жагы сакталган. Тутка жагын көрбөгөндүктөн анын аткарган кызматын айтууга мүмкүн эмес.
8. Базальт ташынан оюп-чегип жасалган кара түстөгү жалпак түптүү карапа, бийиктиги 7,5 см., көөдөнү 27см.
9. Бийиктиги 3см келген, ортосу көңдөйлөштүрүлгөн таш.
10. Колдо жасалган чопо идишинин сыныгы.

Жогорудагы табылгалардын арасынан күрөкчө (кельт лопатка) негизги далилдоочу буюм турундо таанылат. Анын аналогиялары Чыгыш Казакстан, Семиречье жана Тувадан табылган. Археологдор кельт-күрөкчө деп аташып, алар коло кылымынын аяк ченине туура келет

дешет. Аталган табылганын баалуулугу ото жогору⁷⁰. Анткени Куршаб өрөөнүндө коло доорундагы эки: байыркы дыйканчылык маданиятындагы - чуст жана жарым көчмөн тарыхый маданиятындагы – андрон маданияты уруулар коңшулаш жашагандыгын далилдоого болот.

Шагым эстелиги кечки коло кылымындагы андрон маданиятындагы уруулардын барандуу эстелиги болуп саналат. Буга чейин коло доорундагы талаа уруулардын маданиятынын эстеликтери Кетмен Төбө, Ош, Чуй, Талас, Ысык – Көлдөн аныкталган. Турак – жай, мүрзөлөр жана кенчер аркылуу белгилүү болгон⁷¹.

Мындан сырткары, Куршаб өрөөнүндөгү мектеп музейлеринде кокусунан табылган археологиялык буюмдар экспонат катары сакталып келүүдө. Алардын ичинен бир нечесине токтолуп өтөлү. Мектеп музейканаларындагы экспонаттар ушул чөлкөмдөгү маданияттын өнүгүүсүн чагылдырат десек жанылбайбыз. Биздин көңүлдү № 46 Шагым орто мектебинин мурасканасындагы экспонаттар бурду.

1. Карапа, чопо, колдо жасалган жалпак түптүү, шар сыяктуу көөдөнүнүн моюн бөлүгү анча бөлүнбөгөн. Көөдөндүн жогорку бөлүгүнүн эки тарабында бийиктиги 2 –3 см конус сымал келген дүмүрчө (выступ) орнотулган. Бийиктиги 22 см, моюнчанын диаметри 14 см. Мындай карапа идиштер шоро – башат маданиятына мүнөздүү болуп саналат.
2. Кумура, чопо, станокто жасалган бийиктиги 30 см жалпак түптүү, көөдөндүн орто ченинен моюнчага жабыштырылган вертикалдуу эки туткасы бар. X – XII к.к таандык.
3. Кумура, чопо, сырты жашыл глазурдалган, вертикалдуу эки туткасы бар. Станокто жасалган бийиктиги 29 см, моюнчанын диаметри 13 см. X-XI к.к.

Орус колонизаторлору Куршаб өрөөнүндөгү калктардын материалдык маданиятына барандуу эстеликтерди калтырышты. Алардын бири XX к. 1 – жарымына таандыкталган чиркөө болуп саналат. Азыркы Куршаб ооруканасынын хирургиялык бөлүмү жайгашкан имарат жана мектеп имараты архитектуралык эстеликтерге кирет.

Жогорудагы маалыматтар Куршаб өрөөнү байыркы мезгилден азыркы күнгө чейин материалдык маданият калдыктары сакталган жай экендигин айкындайт. Тактап айтканда, ортоңку палеолит доорунан (150-50 миң жыл алдын) – XX к. чейинки тарыхый эстеликтер орун алган.

⁷⁰ Кузьмина Е.Е. Два бронзовых кельто лопатки из собрания государственного Эрмитажа, - // СА, 1961, №4; Кызласов Л.Р. Древняя Тува (от палеолита до IX в). М., 1979 с. 29-30 рис. 14. 1.2

⁷¹ История Киргизской ССР Т.1 Фрунзе, 1984. с. 108 - 110

КУРШАБ ТОПОНИМИ

Куршаб топоними качан пайда болгон деген суроо көпчүлүгүбүздү кызыктырат. Анын мааниси эмнени түшүндүрөт, кандайча жөнделет, Куршабдын кыргыз тарыхындагы орду боюнча маселелер бүгүнкү күндүн актуалдуу маселеси болуп саналат. Археологиялык табылгаларга караганда, Куршаб өрөөнү аз эле дегенде б.з.ч. 50-40 миң жылдан бери адамдар отурукташып, турмуш тиричилигин өткөрүп келген аймак болуп келгендигин билдик.

Байыркы Кытай саякатчысы, дипломат жана чалгынчы Чжань Цянь б.з.ч. 118 – 115 жж. Тянь – Шанда жашаган Усундар аймагына келген. Ал Фергана өрөөнүнө келип, дауандыктар менен таанышат жана анда 70 шаар бар экендигин айтып, чарбасы жаратылышы жөнүндө баалуу маалыматтарды калтырган. Б.з.ч. 101 – 99 жж. Кытай армиясы эң алдын “Ючен” шаарын (азыркы Шоро – Башат шаар чалдыбары) басып алгандыгы белгилүү⁷². Айта кетүүчү жагдай Кытай экспанциясынын багыттарын Чжань Цяньдин жол көрсөтмөсү менен жүргөн болуусу мүмкүн. Бирок, Куршаб жөнүндө эскерилбесе да Давандагы 70 шаар ичинде Куршаб өрөөнүндөгү Даван мамлекетинин шаарларынын катарына Түндүк Куршаб I, II шаар- чалдыбарлары кирген. Өзгөн жана Куршаб шаарлары жөнүндөгү эң алгачкы ынанымдуу маалыматтар орто кылымдык араб жана перс жазма булактарында кездешет.

Орто кылымдык автору белгисиз географиялык чыгармада “Худуд ал - Аалам” (“Дуйно чектери”, перс тилинде жазылып, 982 – жылга таандык) эмгегинде шаарлардын жайгашкан орду жана анын климаттык өзгөчөлүктөрүнө токтолот. “Чаткал - Фергана округуна кирет, тоолордун арасында жайгашып анда анча чоң эмес көптөгөн шаарлар жана кыштактар бар. Алар жылкыларды жана көп сандаган койлорду өстүрүшөт, тоо кен өндүрүшү бар; Ош тоо алдында жайгашкан гүлзар жана жагымдуу шаар катары сүрөттөлөт. Хуршаб – жагымдуу климаты жана көптөгөн ырыс- кешикке бай, ушул эле аталыштагы дарыя жээгиндеги чоң эмес шаар; Узгенд – Ферганадагы түрктөр менен чектешкен шаар, анын айланасынан эки дарыя агып өтөт” делет.

Хк. араб аалымы ал – Муккадаси Фергана өрөөнүндө 40 тай шаар жана айылдарды атал өтөт. Анын ичинде Ош, Мады, Өзгөн, Куршаб ж.б. шаарлар жөнүндө баяндалат⁷³.

Гидронимдик маалыматтарга келсек орто кылымдык араб перс жазма булактарында Куршаб дарыясы – Хуршаб, Карадарыя дарыясы – Узген деп аталган. Орто кылымдык кыргызстандык белгилүү окумуштуу Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ат турк” (туркий тилдер сөз жыйнагы) эмгегинде “Иабакү Сувы - Ферганадагы Озкенд баш калаасын карай

⁷² Махмуд ибн Хусейн Кашгари. “Диван лугат ат турк” арабчадан кыргызчалаган Чороев Т. Кыргыздар. тузгон: К. Жусупов- Б. Кыргызстан 1991, б. 450 – 455

⁷³ Умурзаков С. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии. Фрунзе, 1959, с. 48, 52 - 55

Кашкар тоолорунан бери агып чыгуучу дарыянын аты” делет⁷⁴ (азыркы Карадарыя дарыясы).

Демек, Куршаб дарыясы Х к. Хуршаб, ал эми орус колонизаторлорунун келиши менен Куршап деген ат менен аталып келе жатат. Биздин пикирибизче “Куршаб” топоними байыркы гидроним менен жуурулушуп кеткен. XIX к. аягында орус келгиндеринин келуусу менен Куршаб топоними “Покровское” деген ат менен алмаштырылган.

Орчундуу маселенин бири “Куршаб” топонимдин чечмелениши жана анын маанисин аныктоо болуп саналат.

Элдик легендага караганда : топоним эки муундан турат “Кур” жана “Шири” . Илгерки заманда бир жигит байдан күн көрүү үчүн бир төөнүн териси баткан жер сурайт. Бай ага уруксат берет. Ал жигит бир төөнү союп, терисин ийлеп, андан жылкынын жал кылындай өлчөмдөгү кайыш тилет жана тилинген кайыш менен жер аянтын курчап чыкса, азыркы өрөөн ичине баткан экен. Бай анын мүдөөсүн аткарган. Ошондон улам бул жер төөнүн шириси (териси) менен курчалган жер же Куршаб деп аталып калган экен.

Экинчи легенда, Куршаб эки муундан турат “кур” жана “шап” . Мааниси “кур”- кемер маанисинде “шап” - эр жигит маанисинде. М; элдө шаптай – мизи курч бычак, шаптай жигит деген маанини түшүндүрөт. Илгери бир жигит өзүнүн курунан кайыш тилип, аны менен көп жерди курчап ага ээлик кылгандыктан, ал ээлик кылган жер Курчап – Куршаб деп аталган дейт.

Илимпоздор болсо төмөндөгүдөй көз карашта. Орто Азиядагы жер – суу аттарынын пайда болуусу анын этникалык тарыхы менен тыгыз байланыштуу. Түштүк Кыргызстандагы топонимдер (жер – суу аттары) байыркы иран (согды – ягноб , тажик) , түрк байыркы кыргыз, түштүк сибир (алтай, тува), уйгур – өзбек, араб, монгол жана орус тилдеринин катышуусунда түзүлгөн. Куршаб топоними колдо болгон илимий адабияттарда толук чечмеленген эместигин белгилөө зарыл.

“ Куршап. согд. П- суу.” компонентинде ап – “суу”, “дарыя” болуусу жана топонимдин орто кылымдык жазма булактарда эскертилүүсүн эске алып бул аталышты согд тилине таандыктоого болот” дейт изилдоочу К. Конкобаев⁷⁵. Демек ушул убакытка чейин Куршаб топоними толук чечилбеген бойдон калууда.

Биздин оюбузча, “Куршаб” топонимин төмөндөгүчө чечүүгө болот: Топонинди үч бөлүккө бөлүп чечмелөөгө туура келет: “Кур”, “ш” жана “ап”. “Ап” - согд тилинде суу же дарыя деп аталаары белгилүү. Ал эми Курш сөзүнүн маанисин чечүү үчүн индо иран, түрк ж.б. тилдерде сүйлөгөн элдерде эмне маани билдирээрине көңүл бөлөлү:

Гирдоб - дарыя суусундагы тез агым, айлампа (тажик тилинде)

Карши – сепил, ордо, хан сарайы – монгол тилинен түрк тилдерине оошкон. М; Өзбек республикасындагы Карши шаары

⁷⁴ Конкобаев К. Топономия Южной Киргизии. Ф.: Илим, 1980 с. 133

⁷⁵ Конкобаев К. Топономия Южной Киргизии. Ф.: Илим, 1980, с. 12.

Шабар – саз , түзгөн жер, саздуу шалба деген мааниде айтышат⁷⁶ (памирдеги шугнан тилинде). Шугнан тили байыркы индо иран тилинин чыгыш бутагына кирет жана алар Борбордук Азиядагы байыркы сак урууларынын түздөн-түз мураскорлору болуп саналышат.

Курша – “көп убакытка барып ээриген кар” маанисинде Турциядагы турк тилинде айтылат.

Каравшан. - Кыргызстандагы Карашван жана Тажикстандагы Зеравшан топонимдеринин структурасы окшош. Эки дарыя тең Туркестан тоо кыркаасынан башталат.

Зеравшан – алтындуу тоо дарыясы (золотоносная река) деп которулат. Каравшан, согд жана ягноб тил биримдигинен түзүлөт. Гар – “тоо” + ав – “суу”, дарыя + шан (< - шан, тажик тилинде суффикс ролун аткарып анын жардамы менен тигил же бул нерсенин молдуулугун, кенендигин түшүндүрүүчү сөз түзүлөт. Котормосу: “тоодо агуучу дарыя” же “тоо дарыясы” деп которулат⁷⁷.

Жогорудагы мисалдарга таянуу менен Куршаб топоними иран тилинен түзүлүп, 3 муундан туруп согд, ягноб жана тажик тилдеринде кур – гар – “тоо”, шан – “мол, кенен” жана ап, об – “суу, дарыя” түшүнүгүн жаратат.

Гар+ ш+ап; Гаршап, Хуршап, Куршаб, Куршап болуп трансформациялануусу мумкун. Котормосу “Тоо суусу мол аккан дарыя” деген түшүнүктү берет.

Тарыхый маалыматтарга таянсак, анда Орто Азия, Фергана анын ичинде Куршаб өрөөнүндө коло доорунан баштап X к. чейин индо-иран тил үй – бүлөсүнүн иран тил группасынын чыгыш бутагында сүйлөгөн элдер жашагандыгын көрөбүз. Байыркы согд, азыркы Памирде жашаган ягноб жана шугнан элдери иран тилинин чыгыш бутагында, тажиктер батыш бутагында сүйлөшөт. Түрк тилдүү элдер VIII к. баштап Орто Азияга келе башташат. X к. келип түрк тили саясий жактан таанылып жергиликтүү иран тилдүү элдер акырындык менен түрктөштүрүлөт.

Орто Азиядагы кээ бир жер суу аттарынын байыркы иран тилинде аталышы түрк элдери тарабынан кабыл алынып, өзгөрүүсүз сакталып келет. М; Мады, Ош, Кандава, Дароот – Коргон, Куршап ж.б. аталып келет.

⁷⁶ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов . М. : Мысль,1984, с. 143, 262, 319, 623

⁷⁷ Кочкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Ф. Илим, 1980, с. 12.

СӨЗ АЯГЫ

Изилдөөдө камтылган археологиялык этнографиялык жана байыркы, орто кылым, жаңы доор мезгилине таандык грек, перс, кытай, араб перс, орхон жазуулары жана орус жазма булактары Куршаб өрөөнү ортоңку таш доорунун аягынан баштап адамзат жашаган аймак болуп келгендигин далилдейт. Байыркы Куршабдын материалдык маданиятынын башаты коло кылымында жаралат.

Дыйканчалык шаар маданияты өнүккөн давандыктар менен бирдикте куршабдыктар б.з.ч. II к. кытайлыктардын кол салуусуна дуушар болушту. Алардын каармандык күрөшү дүйнөлүк цивилизацияны кытайлаштыруу процессинен сактап калды. Аталган эмгекте байыркы Куршабтыктардын да салымы бар экени сыймыктануу менен белгилеп кетүүбүз зарыл!

Байыркы давандыктардын үлгүсүн XVIII к. кыргыз уруулары кайталашты. Түштүк кыргыздары, адигине уруулары жана башкалар Цин империясынын батышка карай жортуулун токтотушту.

Орто кылымда Куршабда чакан “Хуршаб” шаары тургузулган. VIII к. баштап бул өрөөнгө түрк уруулары келип, анын туруктуу жашоочусуна айланышат. XII-XIV кк. тунгус- манчжур тилинде сүйлөгөн кидан, монгол, баскынчылырынын кол салуусуна дуушар болушту. IX к. баштап кыргыз уруулары Куршаб өрөөнүндө жашай баштаган деген божомолду айтууга болот. Кыргыз уруулары XV к. тартып Фергана өрөөнүндө Тянь-Шань жана Алай тоолорунда саясий үстөмдүгүн орнотушуп, өз алдынчалыгын 1876-жылга чейин сактап келгендигин тарыхый маалыматтар далилдейт.

Байыркы Энесайлык кыргыз урууларынын негизинде азыркы кыргыз эли түзүлгөндүгү жана анын курамында байыркы иран, түрк, тунгус - манчжур жана монгол этникалык компоненттердин бар экендигин Куршаб өрөөнүндөгү уруулардын мисалында аныктоого болот. Адигине уруусун түштүк Сибирь жана Алтай өрөөнүнөн келгендигин айтууга болот. Адигине этнониминин чечмелениши: “Адык” деген алтай тилинен которгондо аюу деген маанини түшүндүрөт. Алтай элдери аюунун тотемдик жаныбар катары кабыл алышкан. Аюуну каймана түрдө алар “адык” деп аташат. Демек “Адигине – аюуну тотем туткан уруулар деген түшүнүктү билдирет”.

Тарыхый салыштырма усулуна таянуу менен Куршаб топонимин байыркы согд жана ягноб тилинин негизинде чечмелөөгө аракеттендик. Куршаб үч компоненттен “Кур-ш-п” туруп, котормосу “Тоо суусу аккан дарыя” деген түшүнүктү билдирет.

Куршаб өрөөнүнүн тарыхы борбордук Азиядагы этногенез процесстери менен тыгыз байланышта өнүгүп келди. Байыркы, орто кылымдагы Куршаб маданияты дүйнөлүк цивилизациянын бир бөлүгү катары кала берет. Куршабдыктар миңдеген жылдар бою күрөшүп эркиндикке жетишкен кыргыз элинин бир тутуму болуп саналышат.

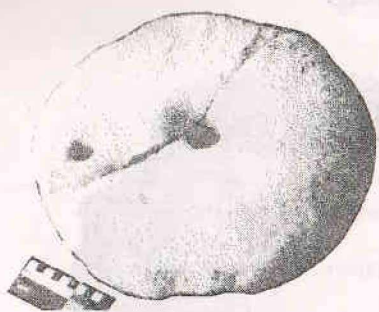
БИБЛИОГРАФИЯ

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и их историко-культурные связи. Ф. Кыргызстан, 1990
2. Аристов Н.Я. Опыт выяснения этнического состава киргиз - казаков большой орды и кара киргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающих антропологических исследований. // Живая старина. Год IV. СПб 1894, Вып. III-IV
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, сочинение, том. 1. Москва, 1963.
4. Бабурнаме. (на узбекском языке.) Ташкент. 1989.
5. Баруздин Ю.Д. Карабулакский могильник. – Изв. АН. Кырг. ССР. Сер. Общ. наук. 1964 т.3, вып.3 (история).
6. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центральной Тянь-Шаня и Памиро-Алая. МИА №26 М-Л. 1952 .
7. Бернштам А.Н. Историко-культурное прошлое Северной Киргизии по материалам Большого Чуйского канала. Фрунзе. 1943(№1, 2, 62, 83, 84, 85).
8. Денике Б.П. Искусство Средней Азии. М.1927.
9. Заднепровский Ю.А. Археологические памятники Южных районов Ошской области. Фрунзе 1960.
10. Бичурин Н.Я. (Иакинф) собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Том. 2. М., - Л., 1950.
11. Винник Д.Ф. Работы в Узгенском оазисе. //АО. 1969 М. 1970.
12. Заднепровский Ю.А, Ранов В.А. Новые находки каменного века в Южной Киргизии. Бюлл. Комиссии по изучению четвертичного периода. №32.1966 .
13. Заднепровский Ю.А. Археологические работы в Южной Киргизии, в 1954г. – ТКАЭЭ. Т IV, 1960
14. Заднепровский Ю.А. Дальверзинское селище КСИИМК, вып. 69, 1957.
15. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. М.-Л., 1962. (МИА №118).
16. Заднепровский Ю.А. Основные этапы древней истории г. Оша и Ошского оазиса //Ош –3000. Юбилей века: документы, выступления. Бишкек: 1997.
17. Заднепровский Ю.А. Погребальные памятники эйлатанской культуры Ферганы. // КСИА. Вып. 199. М. 1990.
18. Заднепровский Ю.А. Тюркские памятники в Фергане. // СА. 1964 №1.
19. Заднепровский Ю.А., Ранов В.А. Новые находки каменного века в южной Киргизии. Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода, №32. 1966
20. Зуев Ю.А. Тамги лошадей из васалных княжеств. В кн. Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Труды института археологии этнографии. АН. Каз. ССР, том. 8. Алма Ата, 1960,
21. Известия Средазкомстариса 1926;История Узбекской ССР.2-е издание. Ташкент. 1. 1955.
22. Извлечение из “Алхан-ат-такасим фи марифат ал-акалим” Мукадаси. Рукописные фонды отдел общ. наук. Ан. Кирг ССР. Инв. №1820.
23. Ильясов С.И. Земельные отношения в Киргизии в конце XIX – в начале XX вв. Фрунзе. 1963.
24. Исламов У.И. Первая нижнепалеолитическая пещерная стоянка Ферганской долины //Общественные науки в Узбекистане. Ташкент. 1984.
25. История Узбекской ССР 2 издание. Т.1. Ташкент, 1955.
26. История Киргизской ССР. с древнейших времен до середины XI в. Том. 1 Фрунзе Кыргызстан 1984.

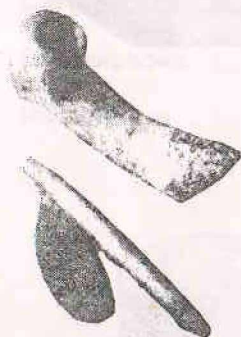
27. История Кыргызов и Кыргызстана. Учебник для ВУЗов. Б. Илим. 2000.
28. История таджикского народа, том. 1. Душанбе 1998.
29. Караев О. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Б.: Кыргызстан. 1995
30. Коробкова Г.Ф. Мезолит Средней Азии и Казахстана // Мезолит СССР. Археология СССР. – М.: Наука 1989,
31. Латынин Б.А. Некоторые итоги Ферганской экспедиции 1934 года. // АСГЭ вып.3. 1935
32. Малов С.Е. Памятники девнетюркской письменности монголии и киргизии М.-Л. 1959.
33. Мадалиев Н. История древности Ошского региона. Санкт-Петербург. 2003
34. Массон М.Е., Горячева В.Д. Бурана: История изучения городища и его архитектурных памятников - Илим. 1985
35. Материалы по истории туркмен и туркмени. Т. 1 М.-Л., 1939.
36. Материальная культура Таджикистана, вып. 1. Душанбе, 1968.
37. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. Ташкент, 1973
38. Народы Средней Азии Казахстана. том. 1 М. 1962.
39. Кадырбаев М.К. Могильник Сангуыр II Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. ТИИАЭАН Казахской ССР. Т.12. Алма-Ата 1961
40. Насиров Т.А. Сулайманов Э.Ж. Сулайман тоосундагы жаңы ачылган сүрөт-тер // Экономика жана гуманитардык илимдер боюнча жаш окумуштуулардын эмгеги. Ош -1996.
41. Насиров Т.А., Эшбаева У.Ж. Эсенбаева Б. Колесницы урочища Таштуу // Труды молодых ученых в области экономики и гуманитарных наук. Ош 1996.
42. Окладников А.П. Следы древней культуры в пещерах Тянь-Шаня. (находки в пещере Ак-Чункур) ИВГО. Т. 86. Вып. 5. 1954.
43. Павлов П.Г. Новые находки каменного века в Южной Киргизии.//СА. №2 1983
44. Радлов В.В. Сибирден. 1862 ж. Саякаттын күндөлүгүнөн. Кыргыздар... Б.: түзгөн К.Жунусов- Кыргызстан -1991
45. Ранов В.А. Находки каменного века в Алайской долине. – Труды института истории Академии наук Киргизской ССР. Вып. 4. 1958.
46. Ранов В.А. Изучение каменного века Средней Азии за 20 лет. (1945-1965). Материальная культура Таджикистана Душанбек 1968. Вып.1
47. Сапаралиев Дөөлөтбек Бекиш уулу. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX вв. Б.: Илим 1999.
48. Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю. М. 1947.
49. Сибирский торгово-промышленный ежегодник. 1914-1915 гг. отд. III. Описание губернии и областей Сибири, степного края и русского Туркестана. Томск. 1916.
50. Тоголок Молдо Тарых, түпкү аталар. Кыргыздар: Санжыра, Тарых, Мурас. Салт. // Түзгөн К. Жусупов. – Б.: Кыргызстан, 1991.
51. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан М. 1950.
52. Чжан Ли, Чжоу Шицуй. О глиняных фигурках всадников и воинов из ханской могилы в Яньцзявань – ВУ. 1977. №10. С. 23 (на китайском языке). Цитаты и статьи Кожанов С.Т. Снаряжение и одежда воинов эпохи Хань (по материалам глиняных скульптур Яньцзявань). История и культура Востока и Азии. Новосибирск, "наука" 1985.
53. Энциклопедия Ошской области. Бишкек. 1986
54. Юдин. В.П. О родоплеменном составе могулов могулистана и могули и их этических связях с казахами и другими народами Изв. Ан каз ССР. Серия общ. наук. Вып. 3 Алма-Ата. 1965.

МАЗМУНУ

Киришүү	3
Байыркы Куршаб.....	8
Темир кылым.....	11
Куршаб өрөөнүнүн саясий тарыхы.....	17
Куршаб өрөөнүнүн этникалык тарыхы.....	20
Куршаб айыл өкмөтүнүн тарыхый эстеликтери.....	25
Куршаб топоними.....	28
Сөз аягы.....	31
Библиография.....	32
Иллюстрация.....	35

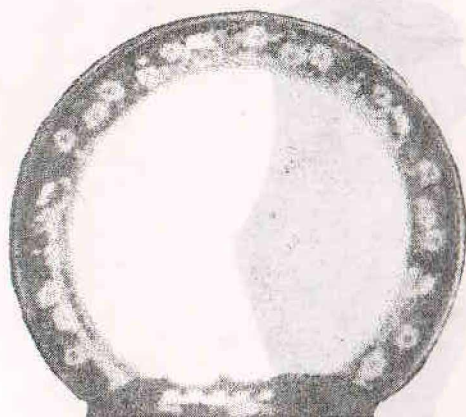
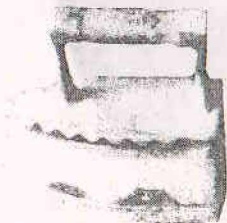

5 сүрөт
Таш жаргылчак
XIX к. аягы

6 сүрөт
Жез кумган
XIX к. аягы

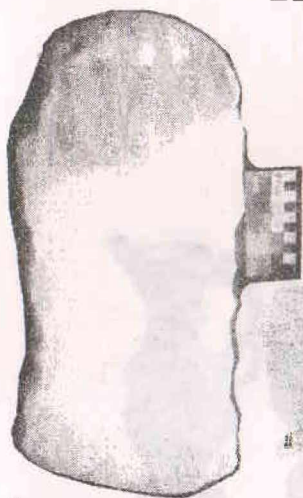
7 сүрөт
Теше жана устара
XIX к.

8 сүрөт
Фарфор табак
XX к. башы

9 сүрөт
Үтүк
XX к. баш чени

Иллюстрациялар

1 сүрөт
Дан майдалоочу таш
б.з.ч. IV-I кк.

2 сүрөт
Карапа
б.з.ч. IV-I кк.

3 сүрөт
Кумура
X-XII кк.

4 сүрөт
Кумура
X-XII кк.

